

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2023 (Nisan/April)

Nüzûl Ortamındaki Tarihî Veriler Işığında Lokman Sûresi 34. Âyet ve Mugayyebât-ı Hamseye Farklı Bir Yaklaşım

A Different Approach to the Surat Luqmân 34th Verse and al-Mugayyabât al-Hams in The Light of Data About The Historical Context of Revelation

Davut AĞBAL

Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Associate Proffesor, Amasya University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Amasya, Türkiye
davut.agbal@amasya.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-0955-5155>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 11/01/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 01/04/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2023

Atıf / Citation: Ağbal, Davut. “Nüzûl Ortamındaki Tarihî Veriler Işığında Lokman Sûresi 34. Âyet ve Mugayyebât-ı Hamseye Farklı Bir Yaklaşım”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan/April 2023), 168-195.

<https://doi.org/10.31121/tader.1232821>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / Türkiye

Öz

Bu makale Lokmân Sûresi 34. âyeti ve bu âyetle ilişkilendirilerek ele alınan mugayyebât-ı hamse konusunu, tefsir geleneğinde yorumlanageldiği şekilden farklı olarak anlamının imkânını tartışacaktır. Geleneksel bakış açısında bu âyetin insanın bilgi alanının dışında olan gaybî konuları sıraladığı düşünülmüş ve gayb ile ilgili kelâmî ıstılahlarla konu detaylandırılmıştır. Bu çalışmada ise bahsi geçen âyeti konuyla ilgili kelâmî problemler yumağından ayırıştırıp nüzûl ortamındaki tarihsel ve kültürel referanslara dayanarak yoruma tabi tutma önerilmiştir. Bu hedefe ulaşmak için tarihsel veriler üzerine inşa edilen nüzûl atmosferine ait resimde, ilgili âyetin ne dediğini ve ne demek istediğini teşhis etmeye odaklanılmıştır. Haddizatında makalede kronolojik bir sırayla sunulacak olan geleneksel yorumlarda görüleceği üzere, âyetin nüzûl sebebi gibi birtakım tarihsel malumatlar bu yorumlarda dikkate alınmamaktadır. Ne var ki bu bilgiler, dönemin sosyolojisi, kültürel ve dinî yapısıyla ilişkilendirilmediği için geleneksel yorumlarda bütüncül bir yapı arz etmemekte ve geri planda kalmaktadır. Hâliyle âyetin geçmişte de günümüzde de aşağıda ana hatlarıyla serdedilecek kelâmî soru(n)lar çerçevesinde ele alındığına tanık olunmaktadır. Buna karşın önerilen bakış açısında âyetin dilsel özelliklerinin yanı sıra indirildiği atmosfere ait tarihsel veriler, yorumun belirleyici unsurunu teşkil edecektir. Bu çerçevede Câhiliye Araplarındaki kıyamet inancı, nev' fikri ve kehânet gibi müslüman olduktan sonra da insanlarda etkileri görülen olguların yanı sıra ilk muhatapların çok soru sorma eğiliminden istifade ile konu detaylandırılacaktır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Lokman Sûresi, Mugayyebât-ı Hamse, Nüzûl Ortamı, Te'vil.

Abstract

This article will discuss the possibility of understanding the 34th verse of Surat Luqmân and the subject of al-mugayyabât al-hams, which is discussed in relation to this verse, differently from the way it is interpreted in the tradition of exegesis. In the traditional point of view, it is thought that this verse enumerates the unseen/ghayb subjects that are outside of the knowledge of man, and the subject is detailed with terms of kalâm related to the unseen. In this study, it is suggested to separate this verse from the tangle of theological problems and interpret it based on the historical and cultural references in the environment of the revelation. In order to achieve this goal, the focus will be on identifying what this verse says and means in the picture of the revelation atmosphere built on historical data. As can be seen in the traditional interpretations, which will be presented in a chronological order in the article, some of historical information such as the reason for the revelation of the verse are taken into account in these interpretations. However, since it is not associated with the sociology, cultural and religious structure of this period, this information does not provide a holistic structure and lags behind in traditional interpretations. As a matter of fact, it is witnessed that the verse has been dealt with in the past and today within the framework of the theological questions/problems that will be outlined below. On the other hand, in the proposed point of view, besides the linguistic features, the historical data of the atmosphere in which the verse was revealed, will constitute the determining factor of the interpretation. In this context, the subject will be detailed not only by using the facts that like the belief of the apocalypse, the idea of naw' and kehâne among the Jahiliyya Arabs that affect people even after they become Muslims but also by using of the tendency of the first interlocutors to ask many questions.

Keywords: Exegesis, Surat Luqmân, al-Mugayyabât al-Hams, Revelation Context, Ta'wil.

Giriş

Bu makale Lokmân Sûresi 34. âyeti ve bununla ilişkilendirilen *mugayyebât-ı hamse* konusunu, yorumlanageldiğiden farklı bir bakış açısıyla anlamının imkânını tartışacaktır. Makalede önerilen yorum, âyeti nüzûl ortamındaki tarihsel ve kültürel referanslara dayanarak açıklamayı hedeflemektedir. Bu hedefe ulaşmak için de ilgili âyetin hem lafzen ne dediğini hem de ne demek istediğini teşhis etmeye odaklanılacaktır. Tefsir geleneğinde âyetin nüzûl sebebi gibi birtakım tarihsel malumatlar, dönemin sosyolojisiyle ve kültürel yapısıyla ilişkilendirilmediği için nüzûl atmosferine yönelik genel bir perspektif kazandırmamaktadır. Hâliy-

le âyetin geçmişte de günümüzde de aşağıda serdedilecek kelâmî soru(n)lar çerçevesinde ele alındığına tanık olunmaktadır. Burada sunulan bakış açısında ise dilsel özelliklerin yanı sıra âyetin indiği atmosfere ait tarihsel veriler, yorumun belirleyici unsurunu teşkil edecektir.

Çalışmanın üzerinde odaklandığı Lokmân Sûresi 34. âyet şöyledir: ﴿إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾ “Kıyâmet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah’ın katındadır. O yağmuru yağdırır. Rahimlerdekini bilir. Hiçbir kimse yarın ne elde edeceğini bilemez. Hiçbir kimse nerede öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır.” Rivayetlere göre bu âyet şu olay üzerine inmiştir: “Ehl-i bâdiyeden Vâris b. Amr b. Hârise b. Muhârib Allah Resûlü’ne geleerek: ‘Beldemizde kıtlık var, yağmur ne zaman yağacak? Eşimin yanından hâmile olduğu halde ayrıldım, o ne doğuracak? Nerede doğduğumu biliyorum fakat nerede öleceğim? Bugün ne çalıştığımı/kazandığımı biliyorum, yarın ne kazanacağım? Kıyâmet ne zaman olacaktır?’ der. Onun bu soruları üzerine Cenâb-ı Hakk bu âyet-i kerîmeyi indirir. Sonra Hz. Nebi: ‘Kıyâmeti soran nerededir?’ der. Muhâribî: ‘İşte buradayım’ deyince Allah Elçisi ona bu âyeti okur.”¹ Kaynaklarda âyetin nüzûl sebebiyle ilgili zikredilen yegâne olay budur.² Bunun haricinde Lokmân 34. âyete işaret eden fakat âyetin iniş sebebine değinmeyen başkaca rivâyetlere de rastlanmaktadır. Bu rivâyetlerden biri şöyledir: Abdullah b. Ömer’den nakledildiğine göre Allah Resûlü şöyle buyurmuştur: “Gaybın anahtarları beştir ve bunları Allah’tan başkası bilemez: Yarın ne olacağını Allah’tan başkası bilemez. Rahimlerin ne eksilttiğini Allah’tan başkası bilemez. Yağmurun ne zaman yağacağını Allah’tan başkası bilemez. Hiçbir can nerede öleceğini bilemez. Kıyâmetin ne zaman kopacağını Allah’tan başkası bilemez.”³ Yine başka bir rivâyette Allah’ın Elçisi Lokmân Sûresi’ndeki âyete atıfla şöyle buyurmaktadır: “Gaybın anahtarları beştir ve bunları Allah’tan başkası bilemez. Bunlar: ‘Kıyâmet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah’ın katındadır. O yağmuru yağdırır. Rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır.’”⁴

Konuyla ilgili farklı zamanlarda muhtelif olaylara binaen söylendiği anlaşılan ve içerik olarak birbirine yakın birçok hadiste Lokmân 31/34’te konu edilen beş mesele için kullanılan *mefâtihu’l-gayb*/gaybın anahtarları tabirinin el-En’âm 6/59. âyetten⁵ iktibas edildiği söylenebilir.⁶ Bu çerçevede bazı müfessirlerin el-En’âm 6/59. âyeti açıklarken *mefâtihu’l-gaybı*

¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü’t-Târîhi’l-‘Arabî, 2002), 3/440.

² Bu rivâyete yer veren diğer tefsirlere ilerleyen sayfalarda detaylı bir şekilde değinilecektir.

³ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî* (Riyad: Beytu’l-Efkari’d-Devliyye, 1998), “Tefsir”, 31.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2001), 8/386 (No. 4766). Ayrıca bk. Salih Karacabey, “Hadisler Çerçevesinde Mugayyebât-ı Hamse Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (1994), 83-102.

⁵ Âyetin meâli şöyledir: “Gaybın anahtarları yalnızca O’nun katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Yerin karanlıklarında da hiçbir tane, hiçbir yaş, hiçbir kuru şey yoktur ki apaçık bir kitapta olmasın.”

⁶ Fethi Ahmet Polat, “Kuran Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugayyebâtı Hams (Beş Bilinmeyen)”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 1/2 (2004), 50.

Lokmân 31/34. âyetle ilişkilendirdiği görülmektedir.⁷ *Mefâtiḥ* kelimesi “açmak” anlamındaki *f-t-h* kökünden türeyen ism-i âlet formunun (*miftah*) çoğulu olup “anahtarlar” manasındadır. Tefsirlerde el-En’âm 6/59. âyetteki *mefâtiḥu’l-gayb* ifadesi aynı sûrenin 50. âyetindeki “Allah’ın hazineleri” (*hazâinullâh*) terkibine atıfla anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu eserlerde gaybî bilgiye denk görülen “hazine” kelimesi için “anahtar” sözcüğünün kullanılmasının istiare olduğu ifade edilmiş ve bu, “sağlam bir şekilde kilit vurulmuş hazinelere sadece onların anahtarlarını bilen kişilerin ulaşabileceği” şeklinde yorumlanmıştır.⁸ Sonuç itibarıyla *mefâtiḥu’l-gayb*, “içindeki Allah’tan başka kimsenin bilmediği hazinelerin bulunduğu yerin kapısını açmaya yarayan anahtarlar” olarak tanımlanabilir.⁹

Lokmân 31/34’te konu edilen beş mesele için kullanılan bir diğer kavram da *mugayyebât-ı hamse*dir. *Mugayyebât*, *g-y-b* kökünün tef’îl babındaki ism-i mef’ûlünün çoğul formu olup tıpkı gayb kavramı gibi akıl ve duyular yoluyla bilinmesi mümkün olmayan varlık alanını ifade etmektedir.¹⁰ Dolayısıyla *mugayyebât-ı hamse* “beş bilinmeyen konu” olarak dilimize tercüme edilebilmektedir. Her ne kadar bazı araştırmalarda *mugayyebât-ı hamse* terkiбинin hadislerde bulunduğu söylene de¹¹ bu terkiibe ne âyetlerde ne de hadislerde rastlanılmaktadır. Bununla birlikte bu terkiibin Lokmân 31/34. âyetin mefhumuna ilişkin rivâyetlerde bulunan “gaybın anahtarları beştir” veya “Allah’tan başkasının bilemediği beş şey”¹² şeklindeki ifadelerden mülhem olarak tespit edildiği dile getirilebilir.

Tefsir geleneğindeki baskın hatta yegâne bakış açısı sözü edilen bu beş gaybî konunun insanlar tarafından bilinip bilinmemesi üzerine kuruludur. Bu yüzden gerek konuya bir şekilde temas eden gerekse bu konuya hasredilmiş ilmî ve akademik çalışmaların büyük kısmında şu soru ve sorunlara odaklanıldığına tanık olunmaktadır: Âyette ifade edilen ve gayb olduğu söylenen beş konu insanlar tarafından bilinebilir mi? Yoksa bu sadece Allah’ın ilmine özgü bir alan mıdır? Şayet insanların bu konuların hiçbirini bilemeyeceği öne sürülecek olursa bilimsel gelişmelere koşut olarak bu konularda insanlar tarafından edinilen bilgiler nasıl açıklanacaktır? Eğer insanların bu beş konudan birini veya birkaçını bilebildiği kabul edilecek olursa bu takdirde henüz insanların bilemediği diğer konular da zamanla bilinemezlik niteli-

⁷ Bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 2001), 9/282; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân İbn Atıyye, *el-Muharrarü’l-vecîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 2/299; İlyas Çelebi, “Mugayyebât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/374.

⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrû Mukâtil*, 1/562, 564; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/282; Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmidî’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvil fi vucûhi’t-te’vîl*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvid (Riyad: Mektebetü ‘Ubeykân, 1998), 2/355; Ebü’l-Berekât Abdullâh b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, thk. Yusuf Ali Budeyvî (Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1998), 1/509; Ebü’l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Tîbe, 1999); İbn Kesir, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 6/352.

⁹ Çelebi, “Mugayyebât”, 30/374.

¹⁰ Bk. Muhammed ‘Ali Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâti’l-fünûn ve’l-‘ulûm* (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 2/1256.

¹¹ Selim Gülverdi, “Lokman Suresi 34. Ayetin Kelami Açından Yorumu”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2018), 29.

¹² Ebü’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc Müslim, *Sahihu Müslim* (Riyad: Dâru Tîbe, 2006), “İman” 5.

mesinden çıkarılabilir mi? Bu konuların tamamı bilinemese de biri yahut birkaçı hakkında insanların bilgi edinebilme kapasitesine erişebilmesi, bu hususların Kur'an ve hadislerde gayb olarak belirlenmesiyle çelişmez mi? Şayet çelişiyorsa bu durumda Kur'an'ın ilâhîliğine hâlel gelmiş olmaz mı? Yoksa bu durum, insanlar her ne kadar geçmişe nazaran gayb olarak bilinen meselelerde daha fazla bilgiye sahip olsalar da hiçbir zaman onların bu konularda yetkin bir bilgiye ulaşamayacaklarını mı anlatmaktadır? Zira insanların çok kapsamlı boyutları bulunan bu konular hakkında nihâî bir bilgiye sahip olması nasıl mümkün olabilir? Öte yandan âyet metni gerçekten bu beş konunun da insanlar tarafından bilinemeyeceğini mi anlatmaktadır?

Son yıllarda konu ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda ve yorumlarda bilimsel ve teknolojik gelişmelerin âyette sıralanan beş konudan ikisini gayb sahasından çıkardığı dile getirilmektedir. Bu yorumlar birtakım dilsel tahlillere başvurularak temellendirilmektedir.¹³ Fakat bu yapılırken *mugayyebât-ı hamsenin* hadislerdeki konumuna hemen hiç değinilmemektedir. Diğer taraftan bu beş konunun insanlar tarafından bilinebilirliği ile ilgili çerçevenin her yeni durumla yapılan yorumlarla daha da genişletildiğine şahit olunmaktadır. Buna göre örneğin yağmurun ne zaman yağacağına dair bilgi, yağmurun bereket veya felaket getirip getirmeyeceğinin bilgisine, daha ileri noktada, yağın yağmurun damlalarının sayısının bilgisine kadar genişletilmektedir. Rahimlerde olanın bilgisiyile ilgili meselede de aynı durumla karşılaşmaktadır. Başlangıçta çocuğun cinsiyetinin bilinmesi olarak algılanan konunun sonrasında çocuğun ana rahminde geçirdiği aşamalara, çocuğun hasta mı sağlıklı mı, hayırlı mı hayırsız mı, cennetlik mi yoksa cehennemlik mi olacağına bilgisine kadar detaylandırıldığı görülmektedir. Ne var ki aynı teorik zeminde icra edilen her iki yaklaşım da artçı düşünsel adımları atmada çekimser kalmaktadır. Örneğin Lokmân 34. âyet lafzen incelendiğinde insanlar tarafından bilinmesi mümkün olmayan konuların üç tane olduğu görülür diyenler,¹⁴ eğer durum böyleyse, Hz. Peygamber'e dayanan rivâyetlerde âyetin nasıl oluyor da beş gaybî meseleyi içerdiği bilgisi yer alıyor? Dahası kendi dillerinde inen bu Kur'an âyetine muhatap olan ilk neslin nasıl oluyor da *mugayyebât-ı hamse* gibi bir gündemleri bulunuyor? sorularına cevap bulunamamaktadır. Buna karşın bu beş gaybî meseledeki her bir başlığın insanın bilgi sınırlarını aşacak çok boyutlu ve girift yönlerinin olduğunu öne sürenler şu hususlara değinmedikleri gibi doyurucu cevaplar da getirme noktasında yetersiz kalacaklardır: Kur'an'ın ilk muhataplarının kendi fikrî ve entelektüel sınırları içerisinde, bugün tasarlandığı ölçüde çok boyutlu ve katmanlı bilgi alanına dair bir tasavvurları var mıydı? Yoksa onlar âyeti anlaşılabilir en sade anlamıyla mı anlamak durumundaydılar? Farz-ı muhal, onların bu alanın sınırlarını belirleyen çizgilerin tamamı hakkında derin bir bilgiye sahip oldukları düşünülüyorsa, vakıanın şهادetiyle bu bir anakronizm olarak değerlendirilemez mi? Eğer ilk muhataplar âyette ifade edilen hususları, olabilecek en sade anlamıyla ve kendi gerçeklikleri içerisinde anlamak du-

¹³ Bu bakış açısına yönelik tespit ve değerlendirmeler için bk. bk. Halis Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, ed. A. Ali Ural (İstanbul: Şule Yayınları, 1993), 139-141; Polat, "Kuran Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugayyebati Hams (Beş Bilinmeyen)", 57-58; Karacabey, "Mugayyebât-ı Hamse Meselesi", 90-91.

¹⁴ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 4/344-345; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1990), 12/7/180-182; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008), 15/173.

rumundaysalar, bu takdirde bugün insanların geçmişte bilinmeyen meseleler hakkında bilgi sahibi olmalarını, her konuda bilinmeyen birtakım yönlerin bulunabileceği gerçeğiyle karşı karşıya getirmenin ne tür bir anlamı olabilir?

Konunun bu bakış açısıyla ele alınması benzer birçok problemi tahrik edecek kabiliyete sahiptir. Bu problemlerin de umumiyetle kelâm ilmine ait saiklerle ön plana çıkarıldığı ve meselenin özünde ne olduğuyla ilgilenmemekten kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu makale Lokmân Sûresi 34. âyet özelinde ele alınan *mugayyebât-ı hamse* ile ilgili bir paradigma değişikliği önermekte ve bu yeni argümantasyonun yukarıda dile getirilen problemleri netice olarak vermediğini hatta ilgili âyetin ve konunun daha sağlıklı bir zeminde anlaşılmasına katkı sağladığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Takip edilen usulde bahse konu olan âyet indiği tarihsel şartlar içerisinde anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu tarihsel atmosferde nüzûl sebeplerine ek olarak âyetin indiği toplumsal ve kültürel yapıda bu konunun yeri tespit edilecektir. Böylece âyetin ne dediği ve aslında ne demek istediği nüzûl ortamındaki tarihsel verilerin ışığında teşhis edilmeye çalışılacaktır.

Mugayyebât-ı hamse meselesi hâlen güncelliğini koruduğu için muhtelif alanlarda kalemelenen birçok çalışmada incelenmektedir. Bu bağlamda geniş bir literatürle karşı karşıya kalındığı da muhakkaktır. Nitekim ilerleyen sayfalarda özellikle tefsir eserlerinde meselenin nasıl ele alındığı öz bir şekilde sunulmaya çalışılacaktır. Ancak çalışmanın bu safhasında *mugayyebât-ı hamse* konusuna hasredilmiş akademik literatüre değinmek yerinde olacaktır.

Konunun müstakil olarak ilk defa 1994 yılında Salih Karacabey tarafından “Hadisler Çerçevesinde Mugayyebât-ı Hamse Meselesi” başlıklı bir makalede ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmada gaybın sözlük ve ıstılahi anlamı verildikten sonra *mugayyebât-ı hamse* tefsir kaynakları ve hadis rivayetleri doğrultusunda ele alınmıştır. Çalışmada bu beş konudan her birinin aynı statüde gayb olmadığı altı çizilmektedir. Ne var ki bu beş konuyla ilgili insanlığın bilgisi ne kadar gelişse de kesin bilgiyle zannın birbirinden farklı şeyler olduğu ve insan bilgisinin sınırları üzerinde durulmuştur.

Fethi Ahmet Polat 2004’te kaleme aldığı “Kuran Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugayyebâtı Hams (Beş Bilinmeyen)” isimli makalesinde, gayb kavramının etimolojisini ve ıstılahi anlamını verdikten sonra kavramın Kur’an’daki kullanımını ve Kur’an çerçevesinde gaybı bilmenin yollarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyarak Kur’an ve hadislerde *mugayyebât-ı hamse* konusunu ele almıştır. Polat’ın konuyla ilgili yaklaşımı geleneksel çizginin dışında görülmemektedir. Makalede kıyâmetin kopma zamanı, ölüm vaktinin bilinmesi ve yarın neyin kazanılacağı bilgisinin mutlak gayb; yağmurun yağma vaktinin ve rahimlerdeki bilgisi ise nisbî gayb olarak değerlendirmektedir.

Süleyman Gezer ise 2015 senesinde “Lokman Sûresinin 34. Âyeti Çerçevesinde Tefsirde Bir Mahiyet Sorgulaması” makalesiyle literatüre katkı sağlamıştır. Makalede âyetin tarihsel süreçte nasıl değerlendirildiği kronolojik olarak sunulmuş ve bunun üzerine tefsir faaliyetinin mahiyetine yönelik değerlendirmelerde bulunulmuştur. Sonuç olarak nüzûl ortamın-

daki bilginin tefsir için önemi vurgulanarak âyetin belki de Allah'ın kudretiyle ilişkili olabileceği düşüncesine dikkat çekilmiştir.¹⁵

Selim Gülverdi 2018'de yayınladığı “Lokman Sûresi 34. Ayetin Kelami Açından Yorumu” adlı makalesiyle Kelam ilmi noktazarından konuya yaklaşılmaya çalışmıştır. Yazar âyet ile ilgili erken dönem ve çağdaş değerlendirmeleri aktardıktan sonra İmam Mâtürîdî'den (öl. 333/944) müllhem olarak âyetin Allah'ın kudretine işaret ettiği sonucuna ulaşmıştır.¹⁶

Katar Üniversitesi'nden Abdurrahmân Hillî ise 2022'de “el-Gayb ve mefâtihihi: Mefhûmu'l-gayb fi'l-Kur'ân ve suâlu't-tenebbu'i'l-cînî” makalesiyle *mugayyebât-ı hamse* konusuna genetik bilimi açısından açılım getirmeye çalışmıştır. Hillî, modern bilimdeki genetik tahmin ile gaybın yalnızca Allah tarafından bilinebileceğini ifade eden *mugayyebât-ı hamse* konusunun çelişip çelişmediğini vuzuha kavuşturmayı hedeflemektedir. Çalışma konuya sunduğu açılımlarla literatüre önemli bir katkı sunmaktadır.¹⁷

Emine Özgen 2022'de “Gayb Penceresinden Mugayyebât-ı Hamse'ye Yaklaşım” adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Tezde konu ile ilgili görüşlerin büyük bir kısmını toplayan Özgen, modern dönemde insanın bilemeyeceği gaybî konuları üçe indiren bakış açısını eleştirerek İmam Mâtürîdî'deki “meselenin hakikatini bilme” vurgusuna dikkat çekmiştir.¹⁸

Bu çalışmalara ek olarak *mugayyebât-ı hamseyi* gayb konusunun tali bir başlığı olarak eserlerinde inceleyen birçok araştırma bulunmaktadır ki bunların önemli bir kısmına çalışmanın ilerleyen sayfalarında işaret edilecektir. Konuyla ilgili bu literatürde problemi ortaya koymayı sağlayacak önemli atıflar bulunmakla birlikte hemen hiçbirinde âyetin anlaşılmasına yardım edecek düzeyde bütüncül bir nüzûl ortamı tasviri bulunmadığı gibi hâliyle bu makalede sunulan çözümlerin bir kısmına da değinilmediği tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu makale dile getirilen noktadaki boşluğu gidermeyi hedeflemekte ve böylece âyete farklı bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır.

1. Geleneksel Yaklaşım

Lokmân sûresi 34. âyetle ilgili yorumlar aşağıda kronolojik bir sıra takip edilerek sunulacaktır. İlk yazılan tefsirlerden günümüze kadarki süreçte yapılan bu yorumlar arasında özgünlük arz edenler hatta çağdaş yorumlarda yer alan geçmişe yönelik bazı algıları yıkan önemli bilgiler yer almaktadır. Ancak dikkat edildiğinde hemen hepsinin aynı bakış açısının bir ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki bu noktada geçmiştekilerle günümüzdekileri ayırtırmak imkân dâhilinde görünmemektedir. Zira konuyla ilgili modern yorumlarda sadece tikel bazı örneklerin geçmiş literatüre eklenmesi söz konusudur. Dolayısıyla mo-

¹⁵ Süleyman Gezer, “Lokman Sûresinin 34. Âyeti Çerçevesinde Tefsirde Bir Mahiyet Sorgulaması”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015), 5-21.

¹⁶ Gülverdi, “Lokman Suresi 34. Ayetin Kelami Açından Yorumu”, 22-58.

¹⁷ Abdurrahman Hillî, “el-Gayb ve mefâtihihi: Mefhûmu'l-gayb fi'l-Kur'ân ve suâlu't-tenebbu'i'l-cînî”, *Journal of Islamic Ethics* 6 (2022), 1-20.

¹⁸ Emine Özgen, *Gayb Penceresinden Mugayyebât-ı Hamse'ye Yaklaşım* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

dern dönemdeki yorumlar, bu örneklendirmeler noktasında klasik kaynaklardan farklılık gösterse de bu, geleneksel bakış açısının çizdiği çerçevenin dışında değerlendirilebilecek bir durum değildir ve yukarıda çizilen tartışmalı noktaların ana ekseninden uzaklaşmamaktadır. Bu yüzden bu görüşler çalışmada tek başlık altında ele alınacaktır.

Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767) eserinde âyetin nüzûl sebebiyle ilgili daha önce zikredilen rivayete yer vermekte ve *mugayyebât-ı hamse* kavramına değinmeksizin âyette ifade edilen konulardan, kıyâmeti Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğini söyler. Ona göre rahimlerde bulunan çocuğun kız mı erkek mi yahut sıhhatli mi bedensel engelli mi olduğunu Allah bilir. Yine ister iyi isterse günahkâr olsun hiçbir kimsenin yarın hayır ve şer namına ne kazanacağını bilemeyeceğini; hiç kimsenin ovada mı veya dağda mı karada mı yahut denizde mi öleceğini bilemeyeceğini dile getirir.¹⁹

Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ve Abdurrezzâk es-San'ânî (öl. 211/826-27) âyetle ilgili olarak sadece "Gaybın anahtarları beştir" ifadesiyle başlayan ve akabinde âyette zikredilen beş konuyu sıralayan hadis-i şerife yer verir.²⁰ Yahyâ b. Sellâm (öl. 200/815) ise âyetteki "*Rahimlerdekini bilir*" ibaresini "erkek veya kız olduğunu ve o (cenini) nasıl şekillendirdiğini (O bilir)" şeklinde açıklar ve sonrasında Hz. Peygamber'in "Beş şey vardır ki Allah'tan başkası bilemez" buyurup Lokmân 34. âyeti okuduğu hadisini aktarmaktadır.²¹

Taberî (öl. 310/923) âyet-i kerîme ile ilgili bir kısmı yukarıda zikredilen toplam 11 rivâyete yer vermektedir. Bu rivâyetlerin tamamı âyetteki beş hususun sadece Allah tarafından bilinebileceğini ifade etmektedir. Nitekim Taberî'nin yaklaşımı da bu doğrultudadır. Ancak o, âyetin "*O yağmuru yağdırır*" kısmının yorumunda meseleyi "bilme" ile ilişkilendirmez ve "Allah'tan başka kimsenin yağmuru yağdırmaya muktedir olamayacağını" söylemekle yetinir.²² Zeccâc (öl. 311/923) ise Lokmân 34. âyeti el-En'âm 59'da geçen *mefâtihu'l-gayb* tabiriyle ilişkilendirip bu beş konuyu bildiğini iddia eden kişinin Kur'an'a muhalif olmasından dolayı kâfir olacağını söyleyerek meseleyi kelâmî bir alana çekmiş olmaktadır.²³

İmam Mâtürîdî konuyla ilgili rivâyetlere değinerek bunların sahih olması durumunda, âyette insanların bilgisi dışında olduğu ifade edilen konuların hakikatleri itibariyle söz konusu edildiğini söylemektedir. Zira bu beş konudan yağmurun ne zaman yağacağını veya ana rahmindeki çocuğun kız mı erkek mi olduğunu bilmek birtakım ipuçlarından yola çıkılarak mümkün olmaktadır. Ama bunlar da dâhil olmak üzere bu beş konunun hakikatini ancak Allah bilmektedir. Mâtürîdî, âyette yer alan "*Kıyâmet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah'ın katedadur*" cümlesinin ise iki şekilde anlaşılabilirliğini söyler: a) el-A'râf 187 ve en-Nâzi'ât 42.

¹⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrû Mukâtil*, 3/440.

²⁰ Süfyân es-Sevrî, *Tefsîrû Süfyân es-Sevrî* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 239; Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî, *et-Tefsîr*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 3/24.

²¹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 2/682-683.

²² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/584.

²³ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbu*, thk. Abducelîl Abduh Şelebî (Beirut: Alemlü'l-Kütüb, 1988), 4/202.

âyetle ilişkili olarak kıyâmetin ne zaman kopacağına Allah tarafından bilinmesi, b) Kıyâmette vuku bulacak olayların hakikatının ne olduğunu yalnız Allah'ın bilmesi. “*Rahimlerdekini bilir*” cümlesini ise ana rahmindeki ceninin her an geçirmekte olduğu merhaleleri yalnızca Allah'ın bilebileceğini bunun yanı sıra ana rahminde bir çocuğun bulunup bulunmadığını, varsa bu çocuğun kız mı erkek mi olduğunu insanların da bileceğini ifade eder. Dolayısıyla yukarıda sözü edilen “hakikat” vurgusunun çocuğun ana rahminde anbean geçirdiği sürecin bilgisiyse irtibatlı olduğu söylenebilir.²⁴ Bu haliyle ana rahmindeki çocuk ve yağmurun yağmasına dair bilimsel gelişmelerin gündeme getirilerek âyette zikredilen bu meselelerin günümüzde “gayb” çerçevesinden çıktığına dair görüşlerin güncel bir tartışma ortaya koyduklarını söylemek zordur.

Mâverdî (öl. 450/1058) âyetin sebab-i nüzûlüne de değinerek âyette dile getirilen her bir konuyla ilgili şu görüşleri nakleder: Âyetteki “*Kıyâmet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah'ın katındadır*” cümlesi iki anlama gelebilir: a) Kıyâmetin kopuşuna dair bilgi Allah'a özgüdür. b) Kıyâmetin kopuşu Allah'ın iradesine bağlıdır. “*O yağmuru yağdırır*” ifadesi Allah'ın istediği zaman istediği yere yağmur yağdıracağı anlamındadır. “*Rahimlerdekini bilir*” cümlesiyle ilgili iki görüş vardır: a) Erkek veya kız; sağlıklı veya hasta olacağını Allah bilir. b) Mü'min veya kâfir; şakî veya saîd²⁵ olacağını Allah bilir. “*Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez*” sözü iki anlama gelebilir: a) Hayır mı şer mi kazanacağını ancak Allah bilir. b) İmanı mı inkârı mı elde edeceğini yalnız Allah bilir. “*Hiç kimse nerede öleceğini bilemez*” cümlesiyle ilgili de iki ihtimal söz konusudur: a) Son nefesini şakî olarak mı saîd olarak mı vereceğini kimse bilemez. b) Daha açık olan diğer görüşe göre de nerede ölüp defnedileceğini hiç kimse bilemez anlamındadır.²⁶

Kuşeyrî (öl. 465/1072) ise kıyâmetin bilgisinin sadece Allah'a ait olduğunu söyler. Ana rahmindeki çocuğun kız mı erkek mi? Şakî mi saîd mi? Güzel mi çirkin mi olduğunu Allah'ın bildiğine dair ifadelerinde buradaki bilginin sadece Allah'a ait olduğu ile ilgili bir üslup bulunmaz. Aynı şekilde yağmuru ne zaman yağdıracağı, kaç damlanın yağdığını ve nereye yağmur yağacağını Allah'ın bildiğini ifade ederken de benzer bir cümle kurar. Yalnız buradaki bağlamdan onun bu iki hususu Allah haricinde bilenlerin de olabileceğini düşündüğünü çıkarsamak oldukça güçtür. Kuşeyrî devamla hiç kimsenin yarın hayır veya şer, birlik veya ayrılık (vifak-şikak) elde edeceğini; nerede öleceğini veya muradına ererek mi yoksa ermeden mi öleceğini bilemeyeceğini söyler.²⁷

²⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu vd. (İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2007), 11/258-261.

²⁵ Literatürde, şakî: “inkârı ve kötü davranışları yüzünden âhirette bedbaht olup cehenneme girecek kâfir ve münafık”; saîd ise: “ımanı ve iyi amelleri sayesinde âhiret mutluluğuna erip cennete girecek mümin” şeklinde tanımlanmaktadır. Bk. Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 270, 287.

²⁶ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 4/350-351.

²⁷ Ebû'l-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971), 3/22.

Öncelikle âyetin sebab-i nüzûlünü zikreden Kirmânî (öl. 500/1006'dan sonra), özellikle “*O yağmuru yağdırır*” cümlesinde lafzen bilgiye yönelik bir ifadenin bulunmadığına dikkat çeker. Ancak burada ilim kelimesini takdir eder. Hatta aynı takdiri bir de “*Rahimlerdekini bilir*” cümlesinin başına yapar. Böylece bu iki cümleyi gramatik açıdan “*Kıyâmet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah'ın katındadır*” cümlesine bağlayarak hem yağmurun ne zaman yağacağına hem de rahimlerde bulunan çocukların kız mı erkek mi olduğunun bilgisinin Allah'a özgü olduğunu tespit etmeye çalışmaktadır. Âyetin devamındaki konulara yaklaşımı ise diğer âlimlerle benzerlik arz etmektedir.²⁸

Zemahşerî (öl. 538/1144) ve İbn Atiyye (öl. 541/1147) hem sebab-i nüzûl rivâyetini hem de gaybın anahtarlarının beş tane olduğunu ifade eden hadisi zikrederek başladığı açıklamalarında diğer kaynaklarda rastlanılan yorumlardan farklı bir hususa yer vermemektedirler.²⁹

Fahreddîn Râzî (öl. 606/1210) ise âyette zikredilen beş hususun sadece Allah tarafından bilinebileceğini ifade eder. Ancak insanın bilmediği ve Allah tarafından bilindiği halde burada söz konusu edilmeyen başka birçok meselenin olduğuna dikkat çekerek bu âyette neden bu beş hususun ele alındığını açıklamaya koyulur. Ona göre 34. âyetin hem bu sûre hem de bundan önceki Rûm ve Ankebût sûrelerindeki âyetlerle münasebeti sadece bu beş konunun ele alınmasını gerektirmektedir. Örneğin Lokmân sûresi 33. âyette “*Hiçbir babanın çocuğuna, hiçbir çocuğun da babasına hiçbir yarar sağlayamayacağı günden korkun!*” buyrulup “*Şüphesiz Allah'ın vaadi gerçektir*” beyanı ile o günün mutlak surette geleceği ifade edilince sanki “*O gün ne zaman gerçekleşecektir?*” şeklinde bir soru sorulmuş da buna karşılık 34. âyetle “*O günün ne zaman olacağı bilgisi Allah'tan başkasının bilme imkânının olmadığı konulardandır. Fakat o mutlaka meydana gelecektir*” diye cevap verilmiştir. Râzî 34. âyetteki diğer hususları da benzer şekilde sırasıyla Rûm sûresi 49-50, 19, 27 ve Ankebût sûresi 20. âyetlerle ilişkilendirerek açıklamıştır.³⁰

Kurtubî'nin (öl. 671/1273) konuya yaklaşımında özgün bir taraf bulunmaktadır. Müfessir âyetteki beş hususun gaybî konular olduğu ve sadece Allah'ın bu bilgiye sahip olacağını takrir eder. Öte yandan o, uzun zaman alan tecrübeler neticesinde ana rahmindeki çocuğun cinsiyetinin insanlar tarafından bilinebildiğini dile getirir. Ona göre bu tecrübeler kesin bir bilgi vermeyebildiği gibi süregiden âdetin İlâhî irâde ile kesintiye uğraması da mümkündür. Dolayısıyla tecrübenin yanılabilmesi ve mucize ihtimali sebebiyle insanların ana rahmindeki çocuğun cinsiyetini kimi zaman biliyor olmaları âyetin mefhumuna muhalif görülmemektedir. Kendisine Sa'lebî'nin (öl. 427/1035) tefsirinde rastlanan³¹ bir rivâyete yer vermesi mevzu bahis konuya biraz da lafzî bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Bu rivâyete göre İbn Ab-

²⁸ Ebû'l-Kasım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî, *Lübâbü't-tefâsîr* (İstanbul: Süleymaniye, Fatih, 417), 226b.

²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/25-26; İbn Atiyye, *el-Muharrarü'l-vecîz*, 4/356.

³⁰ Ebû Abdullâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 25/165-166.

³¹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed Âşûr (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2002), 7/323-324.

bas bir Yahudî kâhin ile konuşmaktadır. Yahudî, İbn Abbas'a hem kendisinin hem İbn Abbas'ın çocuğunun hem de bizzat İbn Abbas'ın ne zaman öleceği bilgisini verir. Yahudî'nin haber verdiği gibi olayların gerçekleştiği bilgisinin de yer aldığı rivâyette İbn Abbas ona nerede öleceğini sorar fakat Yahudî bunu bilmediğini ifade eder. Bunun üzerine İbn Abbas bu şahsın doğru konuştuğunu söyleyerek Lokman 34. âyetteki “*Hiç kimse nerede öleceğini bilemez*” cümlesini okur. Böylelikle lafzıcı bir yaklaşımla insanların öleceği yeri değil de ölüm zamanını bilmesi imkân dâhilinde görülmektedir. Zira ilgili yerde bu ifadelerin hemen birkaç satır öncesinde İbn Abbas'ın “(Lokman 34'te zikredilen) bu beş hususu sadece Allah bilir. Bunları ne bir mukarreb melek ne de Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber bilebilir” dediği nakledilmektedir. Dolayısıyla temel mesele olarak âyette lafzen ifade edilmiş hususların bilinip bilinmemesi dikkate alınmaktadır. Bu yaklaşımından ziyade Kurtubî'yi özgün kılan husus onun “(Bu gaybî konuları sadece Allah'ın bilmesiyle) kastedilen, kâhinlerin, müneccimlerin ve yıldızların doğup batması vesilesiyle yağmur yağdırılmasını isteyenlerin iddialarını çürütmektir” cümlesidir.³² Nüzûl ortamındaki kültürel yapıya tesir eden bir inanca parmak basan bu yargı ilerleyen sayfalarda detaylandırılacaktır.

İsmail Hakkı Bursevî de (öl.1137/1725) diğer müfessillerde olduğu gibi âyetin nüzûl sebebi ve diğer açıklamaları yaptıktan sonra konuyu kelâm alanına çekerek gayb bilgisine muttali olmakla ilişkili yaklaşımını sunar. Buna göre Bursevî, “*O gaybı bilendir. Seçtiği resuller hariç hiç kimseye gaybını bildirmez...*”³³ âyetlerinden delil getirerek gaybı ancak Allah ve Allah'ın bilmesine müsaade ettiği kadarıyla peygamberlerin ve velî kulların bileceğini dile getirir. Bu noktada Arap toplumundaki kâhinlik ve arrâflık olgusuna temas ederek kâhin ve arrâfın o toplumsal konjonktürde gelecekte olacak olaylar gibi gaybî bilgilerden haber verdikleri iddiasına ve insanların da onlara bu tür bilgileri sormak için gittiklerine değinir. Müfessir konuyla ilgili hadislere işaret ederek hem gaybı bildiğini iddia etmenin hem de kâhinlerin söylediklerini tasdik etmenin küfür olacağına dikkat çekmektedir.³⁴ Bursevî'nin âyetin mefhumunu açıklarken dolaylı da olsa kehânet olgusuna temas etmesi bu çalışmanın sunmayı hedeflediği perspektifte değeri yadsınamaz bir katkı sunmaktadır. Nitekim bu husus bir sonraki başlıkta detaylandırılacaktır.

Lokmân sûresi 34. âyet ile ilgili geleneksel bakış açısını yansıtan birçok tefsir bulunmaktadır. Bu tefsirlere tek tek değinmenin çalışmanın sınırlarını zorlayacağı muhakkaktır. Bundan dolayı taranan ve konuya benzer bir yaklaşım sunan bu tefsir kaynaklarına dipnotta işaret etmekle iktifa edilecektir.³⁵ Dipnottaki atıflar incelendiğinde fark edileceği üzere bu

³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 2006), 16/496-497.

³³ el-Cin 72/26-27.

³⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Dersaadet: Matbaatu Osmâniyye, 1330), 7/102-105.

³⁵ Alâüddîn Ali b. Muhammed el-Bağdâdî el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl* (1995: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 5/90; Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Cüzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Seyyid Muhammed Mevlây (Havalli - Kuveyt: Dâru'd-Diyâ', 2009), 2/701; Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvid (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 7/189-190; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 6/352-357; Ebû Hafs Ömer b. Ali İbn Âdil, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-kitâb*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvid

tefsir eserlerinin arasında ilk dönemlerden itibaren mevcut bulunan bakış açısını takip eden modern çalışmalar da görülecektir. Son olarak bu yorum şeklinin sunduğu perspektifle alakalı şu genel değerlendirmeler yapılabilir: Âyet; Kelâm'daki gayb, gaybın türleri, gayb bilgisine insanların ulaşabilme imkânı gibi sonraki dönemde tartışılan problemler üzerinde anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede âyette sıralanan konular, insanlığın hiçbir surette künhüne vâkıf olamayacağı olgular şeklinde düşünülmüştür. Ne var ki insanların yağmurun yağması ve ana rahmindeki çocuğun durumu ile ilgili bilgiye/zanna sahip olmaları ilk çağlardan itibaren gündeme getirilerek konunun *mugayyebât-ı hamseyle* ilişkisi tartışılmıştır. Fakat *ana rahmindeki bilginin* bazı müfessirler tarafından ceninin bedensel özelliklerini bilmeye özdeş kabul edilmesine karşın herhangi bir insanın fiziksel ve bilişsel durumunun ne kadar kompleksse ana rahmindeki ceninin durumunun da o kadar kompleks olduğu göz önünde tutulmalıdır. Hâl böyle iken âyetteki bilgiyi sadece fiziksel özelliklerin bilinmesine hasretmek tekrar düşünülmesi gereken bir husustur.

2. Lokman Sûresi 34. Âyetin Kur'an'ın Nüzûl Atmosferindeki Anlamı

Kur'an'da gayb olarak tanımlanan varlık alanı oldukça geniş kapsamlı olmakla birlikte Lokman sûresi 34. âyet bu alanın sadece belli bir bölümünü ele almaktadır. Bu noktada, âyetin neden bu beş konuya hasredildiğini detaylandırmak, onun hem metin içi hem de metin dışı bağlamını tespit etmek açısından önem arz etmektedir. Zira bu bağlam incelemesi, âyetin kimleri muhatap aldığını ve neyi amaçladığını açıklığa kavuşturacağı gibi âyette verilmek istenen ana temanın belirginleşmesini de temin edecektir. Tefsir usulünden hareketle, âyetteki bu tercihi açıklayan olgulardan biri âyetin siyak ve sibakıdır ki Râzî bu metin içi bağlamı şöyle tespit etmektedir:

“Allah: “Hiçbir babanın çocuğuna hiçbir çocuğun da babasına hiçbir yarar sağlayamayacağı günden korkun!” buyurup, “Şüphesiz Allah'ın vaadi gerçektir”³⁶ cümlesiyle de o günün mutlaka gerçekleşeceğini söyleyince sanki birisi: “O gün ne zaman olacak?”

(Beyrut: Dâri'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 15/468-469; Ebussuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Abdulkadir Ahmed 'Atâ (Riyad: Mektebetu'r-Riyâd el-Hadîse, ts.), 4/384-385; Celaleddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, thk. 'Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Merkezü Hicr el-Buhûs ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003), 11/662-668; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Dâri'l-Vefâ, 1994), 4/322-323; Ebü's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdullah Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 21/109-113; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, ts.), 6/3852-3855; Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, 1984), 21/196-199; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, çev. Bekir Karlığa vd. (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, ts.), 11/493-495; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 6/2755-2756; Ebü'l-A'lâ Mevdûdi, *Tefhimü'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 4/343-344; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 12/7/180-182; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/344-345; Muhammed Râtib en-Nablûsî, *Tefsîrü'n-Nablûsî* (Amman: Müessesetü'l-Garsân, 2017), 9/467-468; Bayraklı, *Kur'an Tefsiri*, 15/173-176. Ayrıca Osmanlı ulemasının konu üzerindeki fikirlerini takdim eden bir çalışma olarak bk. Ömer Dinç, “Osmanlı Tefsir Geleceği Çerçevesinde İbn Kemal Paşa'nın Gayb Ayetleri Hakkındaki Yorumları -Risâle fi Tahkiki'l-Gayb Özetinde Bir İnceleme-”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, (05 Nisan 2021), 441-445.

³⁶ Lokmân 31/33.

demiş de ona: “Bu bilgi, Allah’tan başkasının bilmesinin imkânsız olduğu şeylerdendir. Fakat o meydana gelecektir” diye cevap verilmiştir. Sonra Allah, öldükten sonra dirilmeye ilgili daha önce birçok kez bahsettiğimiz iki delili zikretmiştir. Bunlardan ilki; ölümünden sonra yeryüzünün yeniden diriltilmesidir. Nitekim Allah Teâlâ: “Hâlbuki onlar bundan evvel üzerlerine Allah’ın rahmet indireceğinden katiiyen ümitlerini kesmişlerdi. Şimdi Allah’ın rahmetinin eserlerine bir bak! Yeryüzünü ölümünün ardından nasıl diriltiyor? İşte ölüleri diriltecek de O’dur.”³⁷ ve “Yeryüzünü ölümünün ardından O canlandırıyor. İşte siz de böylece çıkarılacaksınız.”³⁸ buyurmuştur. Burada: “Ey soru soran! Kıyâmetin vaktini sen bilemezsin. Fakat o mutlaka olacaktır. Allah yeryüzünü diriltmeye kâdir olduğu gibi buna da kâdirdir. “Çünkü yağmuru O indirir”³⁹ ve “Yeri O diriltir”⁴⁰ demektedir. İkinci delil ise Allah’ın ilk olarak yaratmasıdır. Nitekim Allah: “O, İlk olarak yaratıp sonra onu yeniden diriltecek olandır”⁴¹ ve “De ki: “Yeryüzünde gezip dolaşın da (Allah’ın) yaratmaya nasıl başladığını görün. Allah âhiret hayatını da tekrar yaratacaktır”⁴² buyurmuştur. Allah Teâlâ burada “Rahimlerde olanı O bilir” diyerek şu hususa işaret etmektedir: “Kıyâmetin ne zaman olacağını bilmesen de o mutlaka olacaktır. Allah buna kâdirdir. O, rahimlerde (insanı) yaratmaya kâdir olduğu gibi, topraktan da yaratmaya kâdirdir.” Sonra da bu konuyu bilmek isteyene: “Ey soru soran kişi! Sen kıyâmetin ne zaman demir atacağını (vuku bulacağını) soruyorsun. Hâlbuki bilmediğin ve senin için bundan daha mühim olan şeyler var. Zira sen daha geçiminin ne olacağını ve geleceğini bilemiyorsun. Yine kendi işin ve zamanın olmasına rağmen yarın ne kazanacağını bilemiyorsun. Aynı şekilde kendi işin ve yerin olmasına rağmen nerede öleceğini de bilemiyorsun. Dolayısıyla kıyâmetin ne zaman kopacağını nasıl bilebilirsin? Allah sana günlük işlerini üzerine kuracağın birtakım faydaların bulunmasına rağmen yarın ne kazanacağını bildirmemiştir. Bilmen halinde birtakım işlerini ayarlayabileceğin maksadların kendisinde bulunmasına rağmen sana nerede öleceğini bildirmemiştir. Bunu sana rızkın için her zaman kendisine başvurayın ve tevekkül edesin diye bildirmemiştir. Sana başka yerde bulunuyorken ölümden emin olmayasın diye öleceğin yeri bildirmemiştir. Öyleyse Allah, ihtiyacın olan bu şeyleri sana bildirmemişken bilmeye ihtiyacın olmayan kıyâmet vaktini nasıl bildirsin? Kıyâmet hususundaki ihtiyaç, ancak onun mutlaka olacağını bilmektir. Allah bu kadarını ise sana peygamberleri ile bildirmiştir” demek istemiştir.”⁴³

Bu durumun bir diğer açıklama şekli ise âyetin nüzûl ortamındaki bağlamıdır ki bu husus çalışmanın geri kalan kısmında detaylandırılacaktır. Nitekim Allah Teâlâ’nın, Kur’an’da ilk muhataplarının anlayışlarını, tarihsel ve kültürel hazır bulunuşluklarını dikkate alması, onlardan gelen birtakım soruları cevaplandırması gibi olgular, âyetin maksadını ortaya çıkar-

³⁷ er-Rûm 30/49-50.

³⁸ er-Rûm 30/19.

³⁹ eş-Şûrâ 42/28.

⁴⁰ er-Rûm 30/19, 50; el-Hadîd 57/17.

⁴¹ er-Rûm 30/27.

⁴² el-Ankebût 29/20.

⁴³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 25/165-166.

rabilmek için böyle bir bağlam tespitini gerekli kılmaktadır. Bu yüzden Kur'an metninde ve- rilmek istenen anlamın, büyük oranda onun indirildiği ortama atıfta bulunularak açıklanmaya başlanması en önemli tefsir ilkesi olarak kabul edilmektedir. Buradan hareketle Lokman sûresi 34. âyetin ele aldığı konuların nüzûl çağındaki muhatapların kültürel pratiklerindeki yerini tespit etmenin, öncelikli olarak âyette niçin bu beş konunun zikredildiğini, akabinde ise âyetin ne söylediğini ve ne söylemek istediğini belirginleştireceği düşünülmektedir. Bu gayeye matufen Lokman sûresi 34. âyette ele alınan konuların irtibatlı olduğu alanla kayıtlı kalarak nüzûl ortamı şu dört başlık altında resmedilebilir:

2.1. Kıyâmet İnanıcı

Dünya ve Dünya'nın içinde bulunduğu kozmik yapının bir bozulmuş ve yıkıma maruz kalması, akabinde de yeniden dirilişin gerçekleşmesi süreci en az günümüzdeki kadar geçmişte de insanlığın düşüncesinde fazlaca yer etmiş bir konudur. Kıyâmet ile ilgili merak ve bilgi arayışı ölümden sonraki hayat inancıyla yakından ilişkili olmakla birlikte ahiret inancının böyle bir merakı besleyen temel güdü olduğunu söylemek doğru değildir. Nitekim günümüzde evrenin sonu meselesinin daha farklı bir düzlemde ele alındığı görülmektedir. Farklı sebeplerle insanlığın ilgi ve merakına konu olan kıyâmet inancı, nüzûl ortamında yaşayan Arapların düşünce dünyasında da gerek kendi kültürel dinamikleri gerekse çevre kültürlerin etkisiyle varlığını sürdürüyordu. Hatta öyle ki birçok âyette insanların kıyâmetin vaktini sorduğu şöyle aktarılmaktadır: “İnsanlar sana kıyâmetin vaktini soruyorlar. De ki: ‘Onun ilmi ancak Allah katındadır.’ Nerden bilebilirsin, belki de kıyâmet yakındır.”⁴⁴ “Ceza günü ne zaman?” diye sorarlar. Ateş üzerinde azaba uğratılacakları gün (onlara şöyle denir): “Azabınızı tadın! İşte acele bir şekilde isteyip durduğunuz şey budur.”⁴⁵ Mamafih bu âyetler haricinde insanların kıyâmete dair sorular sorduğunu haber veren âyetler de bulunmaktadır.⁴⁶ Öte yandan Lokmân 34. âyette olduğu üzere insanlar tarafından sorulan soruya âyet metninde yer vermeksizin, kıyâmet vakti konu edilmekte ve genellikle de kıyâmetin muhakkak gerçekleşeceği ve onun ne zaman kopacağına dair bilginin Allah katında olduğu gibi hususlar vurgulanmaktadır.⁴⁷

Nüzûl ortamını resmeden diğer bir kaynak olması bakımından hadisler incelendiğinde de kıyâmet, kıyâmetin ne zaman kopacağı, kıyâmette ne olacağı, insanların nasıl dirileceği gibi konuların sıklıkla Hz. Peygamber'e sorulduğuna şahit olunmaktadır.⁴⁸ Allah Resûlü'nün bu sorular karşısında kimi zaman kıyâmetin ne zaman kopacağı bilgisinin Allah'a ait olduğuna dikkat çektiği, kimi zaman soran kişinin kıyâmet için ne hazırladığını düşünmeye sevk

⁴⁴ el-Ahzâb 33/63.

⁴⁵ ez-Zâriyât 51/12-14.

⁴⁶ İlgili âyetler için bk. el-A'râf 7/187; el-Kıyame 75/6; en-Nâzi'ât 79/42.

⁴⁷ Bk. en-Nahl 16/77; Tâhâ 20/15; Fussilet 41/47; ez-Zuhrûf 43/85.

⁴⁸ Farklı olayların nakilleri olmasına dikkat edilerek şu rivâyetlere işaret edilebilir: Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 1999), 3/593 (No. 2245); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kible, 2006), 21/249-251 (No. 38713, 38714, 3815, 38716); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/343-344 (No. 8729); 20/128 (No. 12703); 38/335 (No. 23306); İbn Ebî Dünya, *Zemmü'l-melâhî*, thk. Amr Abdülmun'im Selîm (Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1996), 57-58 (No. 63); Nu'aym b. Hammâd el-Mervezî, *Kitâbü'l-fitn*, thk. Semîr b. Emîn ez-Zühayrî (Kâhire: Mektebetü't-Tevhîd, 1991), 2/638 (No. 1784).

ettiği görülmektedir. Ancak hadis literatürüne bakıldığında soru-cevap üslûbunun haricinde kıyâmeti konu edinen birçok rivâyete de rastlanır. Sonuç itibariyle konu üzerindeki âyet ve rivâyetlerin yoğunluğu, kıyâmet olgusunun ilk muhataplar nezdinde önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir.

Nüzûl vasatındaki en belirgin konulardan birinin kıyâmet olması, İslâm'ın temel inanç esaslarından birinin ahiret inancı olmasıyla yakından ilişkilidir. Çünkü öldükten sonra dirilerek, hesaba çekilip cennet yahut cehenneme gidileceği inancının, âhiretin yanı sıra dünya hayatından âhiret hayatına geçiş sürecini simgeleyen kıyâmetin de önemini ön plana çıkardığı bir gerçektir. Ne var ki nüzûl ortamında kıyâmet konusunun güncelliğini ve önemini korumasının sebebi sadece bu değildir. Haddizatında Câhiliye Araplarının benzer bir kültürel yapıya sahip olduğu ve kıyâmete yönelik bu merakın oradan devralındığı söylenebilir. İslâm bu konuda hem batıl hem de faydasız görülen kabulleri ve merakı törpüleyerek bu inançların tashihi cihetine gitmiştir. Öte yandan Câhiliye Araplarında ahiret inancının olup olmadığı meselesi araştırmacılar arasında tartışmalı bir konudur. Kur'an'daki birçok âyet onların ahiret inancının olmadığını ortaya koymaktadır.⁴⁹ Diğer taraftan Arapların yaşadığı coğrafyada kendilerinden kültürel miraslarını devraldığı eski Mısırlılar, Sümerler, Kenaniler, Asurlular ve Nabatîler gibi eski kavimlerde de bir ahiret inancının olduğu bilinmektedir.⁵⁰ Buna ek olarak Câhiliye Araplarının öldükten sonra dirilişe inandıklarına dair ölümle ilgili birtakım ritüellere sahip olduklarına kaynaklarda rastlanmaktadır.⁵¹ Bu durumda söz konusu âyetlerle tarihsel veriler arasında bir çelişki olduğu düşünülebilir. Fakat bu sadece Kur'an'ın ilk muhataplarının homojen bir inanç yapısına sahip oldukları zannedildiğinde ortaya çıkan bir çelişki olacaktır. Hâlbuki Câhiliye Araplarının belli bir kesiminin ahirete inandığı fakat hemen hepsinin ahiret bilgisine sahip olduğu bilinmektedir.⁵²

2.2. Nev', Envâ' İnanışı

Kök itibariyle *nev'*, “düşmeye meyiletme” anlamında⁵³ olmakla birlikte hem Câhiliye'de hem de sonrasında genellikle “Bir yıldızın veya yıldız takımının şafak vakti batarken aynı anda aksi yönden ‘rakib’ denilen mukabilinin doğması”⁵⁴ veya “Yıldızın bir menzilden

⁴⁹ el-En'âm 6/29; en-Nahl 16/38; el-İsrâ' 17/49; et-Tegâbun 64/7; es-Secde 32/10 vd.

⁵⁰ Şinasi Gündüz, “Ölümden Sonra Diriliş ve Hesap İnancına Muhalefetin Temelleri”, *Câhiliye Araplarının Ahiret İnancı*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 192.

⁵¹ Detaylı tarihsel veriler için bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, “İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Câhiliye Araplarında Ahiret İnancı”, *Câhiliye Araplarının Ahiret İnancı*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 9-38.

⁵² Bk. Söylemez, “İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Câhiliye Araplarında Ahiret İnancı”, 38-46; Muhammed Selman Çalışkan, “Kur'an Işığında Nüzul Dönemi Mekke Müşriklerinin Ahiret-Ceza İnancı ve Hayra Engel Olmaları Arasındaki İlişki”, *Câhiliye Araplarının Ahiret İnancı*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 127-129; Gündüz, “Ölümden Sonra Diriliş ve Hesap İnancına Muhalefetin Temelleri”, 192-194.

⁵³ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Abdulhamîd Hendâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), “Nev'”, 4/275.

⁵⁴ Muharrem Çelebi, “Envâ'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/257.

diğerine hareket etmesi”⁵⁵ şeklinde kullanılan kelime Arapların etkileşimde bulunduğu kadim topluluklardan devraldığı astrolojik inançlarla kuşatılmıştır. Buna göre envâ’ en basit haliyle bir güneş yılını aynı anda sadece on dördü görünen yıldız veya takımyıldızların doğuş ve batışı ile ilişkili bir şekilde yirmi sekiz döneme (menzile) ayırmışlardır. Böylece bu bir yıllık süreçteki meteorolojik olayları takip ve tahmin etmeyi amaçlamışlardır. Yahut uzun yıllar boyunca yapmış oldukları gözlemler onları böyle bir sonuca ulaştırmıştır. Sonrasında Ay’ın hareketleriyle bu yirmi sekiz dönemi ilişkilendirerek Ay’ın Dünya etrafındaki yirmi sekiz günlük dönüşünde her gece bir menzili geçtiği kabul edilmiştir. Bu astronomik hesaplamalar Arapların yaşadığı coğrafyada bilinen ve yaygın olarak kabul edilen; “gökyüzünün yeryüzünü yönettiği” şeklindeki inançla birleştirildiğinde, hem sıcaklıkların artması, azalması, yağmurun yağması, kuraklığın olması gibi atmosferik olaylar hem de bu olayların neticesinde ortaya çıkan bereket ve kıtlık gibi olgular, yıldızlar ve Ay’ın hareketlerinin sonucu olarak görülmeye başlanmıştır. Bundan dolayı Câhiliye Araplarının ne vakit bir yağmur yağsa yahut bir hava olayı vuku bulsa “Şu, filan yıldızın nev’inde gerçekleşti.” diyerek o olayın asıl failinin ilgili yıldız olduğunu dile getirdikleri nakledilmiştir.⁵⁶

Elbetteki uçsuz bucaksız çöl yaşantısında, rüzgârın ve iklim şartlarının etkisi altında, sürekli şekil değiştiren kum tepelerinin arasında Arapların kolayca yol bulmalarını sağlayan ve bir tür pusula vazifesi gören gök cisimleri onların hayatında önemli bir yere sahipti. Ama Araplar konuyu bunun ötesine taşıyarak gök cisimlerine tanrısal birtakım özellikler atfettiler. Ayrıca gök cisimlerinin etkilerini sadece hava olaylarının gerçekleşmesiyle sınırlı bırakarak doğum ve ölüm gibi hâdiselerle de ilişkilendirdiler. Öyle ki bu durum Câhiliye dönemine has değildir. İnsanlar Müslüman olduktan sonra da bu inanışları sürdürdüler. Kaldı ki hayatın normal seyri içerisinde gerçekleşen tadrîcî bir eğitim modelinin uygulanması, bu gibi Câhiliye’ye has inanışların İslam’la birlikte bıçak gibi kesilmesi beklentisini engeller. Fakat ihmal edilmesini gerektirmez. İşte Kur’an’da sıklıkla geçen “Güneşin, Ay’ın, yıldızların, rüzgârın vs. Allah’ın yarattığı varlıklar olup O’nun emri doğrultusunda hareket ettikleri”⁵⁷ ve “yağmurun Allah tarafından yağdırıldığı”⁵⁸ vb. ifadeler ilk muhatapların bu inançlarına atıf ve aynı zamanda bu inanışlarını tashih olarak görülebilir.

Hadislerde Allah Resûlü’nün Câhiliye’den kalma *nev’* inanışına çokça temas ettiği ve insanların yanlış inanışlarını düzeltmeyi hedeflediği görülür. Bir örnek olması bakımından şu hâdis buraya zikredilebilir:

⁵⁵ Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâtı l-fünûn ve l-‘ulûm*, 2/1730.

⁵⁶ Corci Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/561-569; Çelebi, “Envâ’”, 11/257; İzzet Hasan, “el-Mukaddime”, *el-Ezmine ve l-envâ’* (Fas: Vizâretü’l-evkâf ve ş-şuûni’l-İslâmiyye, 2006), 8-9. Ayrıca *Tecrîd-i Sarîh*’teki 469. hadisin şerhinde Ahmet Naim tarafından yapılan açıklamaya bk. Zeynüddin Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tegrîd-i Sarîh Terce-mesi ve Şerhi*, çev. Ahmed Naim - Kamil Miras (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975), 2/920-921; Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 143.

⁵⁷ Yûnus 10/5; İbrâhîm 14/32; el-Enbiyâ 21/33, 81; el-Hac 22/65; er-Rûm 30/46; Yâsîn 36/38-40; Sâd 38/36; el-Câsiye 45/12; er-Rahmân 55/5. vd.

⁵⁸ el-Bakara 2/22; İbrâhîm 14/32; el-Hicr 15/22; el-Enfâl 8/11; Tâhâ 20/53; el-Mü’minûn 23/18; en-Nûr 24/43; er-Rûm 30/24; eş-Şûrâ 42/28. vd.

Zeyd b. Halid el-Cühenî şöyle demiştir: “Allah Resûlü [sallallâhu ‘aleyhi ve sellem] Hudeybiye’de gece yağın yağmurun akabinde bize sabah namazını kıldırdı. Namazdan çıkınca yüzünü cemaate döndürüp: ‘Bilir misiniz, Rabbiniz ne buyurdu?’ diye sordu. Onlar: ‘Allah ve Resûlü daha iyi bilir.’ dediler. (Allah) buyurdu ki: ‘Kullarımdan kimi mü’min, kimi kâfir olarak sabahladı. Her kim Allah’ın fazl u rahmeti ile üzerimize yağmur yağdı dedi ise işte o bana iman etmiş, yıldızı inkâr etmiştir. Her kim de falanca yıldızın nev’i ile üzerimize yağmur yağdı dediyse, işte o beni inkâr etmiş, yıldıza iman etmiştir.’ buyurdu.”⁵⁹

Rivâyetten anlaşılacağı üzere olay Hudeybiye’de yani Medine döneminde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla sözü edilen inanışa Allah Resûlü’nün risaletinin son yıllarında dahi rastlanabildiği sonucu çıkmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber’in câriyesi Mâriye’den hicrî 8. yılda doğan çocuğu İbrahim hemen hemen bir buçuk yaşında iken hicrî 10. yılda vefat etmiş, aynı gün içinde Güneş tutulması gerçekleştiği için insanlar “Güneş İbrahim’in vefatından dolayı tutuldu.” demişlerdir. Allah Elçisi orada hemen bu yanlış inanışa “Güneş ile Ay hiçbir kimse- nin ne vefatından ne de hayatından dolayı tutulur. Bunu görünce hemen namaza durup, Allah’a duaya koyulun.” sözleriyle karşılık vermiştir.⁶⁰ Bu olay da Müslümanlar arasındaki bu tür inanışların Hz. Peygamber’in vefatına kadarki süreçte canlılığını sürdürdüğünü gösterir.

2.3. Kehânet

İnsanın idrak sınırının fevkindeki bir varlık alanından söz etmek, daima insanoğlunun bu alana yönelik ilgi ve merakını kamçılamıştır. Özellikle bu metafizik varlık alanının, fizik âlemi daha özeldede insanların hayatlarını etkileyen bir niteliğe sahip olduğu düşünüldüğünde gaybı bilme arzusu katbekat artmaktadır. Bu merakın bir sonucu olarak ilkel inanışları bulunan kadim toplumlarda astroloji ve kehânet önemli bir yer işgal etmiştir. Hatta bu durum genellikle iç içe geçmiş bir şekilde tezahür eden toplumsal statülerin zuhuruna dahi sebebiyet vermiştir. Arap toplumu göz önünde bulundurulacak olursa konuyla alakalı kâhin ve arrâf gibi toplumsal bir statüye işaret eden unsurlara rastlamak imkân dâhilindedir.

Bilindiği üzere Câhiliye toplumunda kâhinlik ve kehanet önemli bir yer işgal etmekteydi. Araplar gaybî konularla alakalı bilgi almak adına kâhinlere başvurur ve onlardan aldıkları cevaplar doğrultusunda hayatlarını tanzim etmeye çalışırlardı. Câhiliye toplumunda bu görevi icra eden kişilere kâhinin yanında *arrâf*, *hâzî/hâzzî*, *huzzâ/hazzâ* gibi isimler de vermişlerdir.⁶¹ Kaynaklarda kâhin ile arrâf arasında bazı nüanslara değinilmektedir. Buna göre kâhin, gelecekte vuku bulacak hâdiseler hakkında bilgi verirken; arrâf, çalınmış veya kaybol-

⁵⁹ Buhârî, “Ezân”, 156; “İstiska”, 28. Nev’ inanışı ile ilgili bk. Buhârî, “Menâkibu’l-ensâr”, 27; Müslim, “İmân”, 125, 126, 127; “Selâm”, 106; Süleymân b. el-Eş’as el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed ‘Avvâme (Beirut: Müessesetü’r-Reyyân, 2004), “Tıb”, 24; Ebû Abdurrahmân b. Şu’ayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî* (Beirut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1994), “İstiska”, 16; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/86 (No. 9165).

⁶⁰ Buhârî, “Küsûf”, 1. Ayrıca bk. Davut Ağbal, “Kur’ân’da Burçlar: Mahiyeti ve İnsana Etkisi Bağlamında”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (24 Ocak 2013), 269.

⁶¹ Adem Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumuna (Sosyal, Kültürel ve İktisadî Hayat)* (İstanbul: Kuramer, 2020), 79; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 144; Zeydân, *İslâm Uygurlukları Tarihi*, 2/571.

muş bir eşyanın yerini söylemekte veya hâdiseleri, insanların dış görünüşlerini vs. gözlemleyerek buradan hareketle gelecekle ilgili tahmin yapmaktadır.⁶² Şöyle bir farktan da söz edildiğine şahit olunmaktadır: “Kâhin bir tâbî‘ (cin veya şeytan aracı) vasıtasıyla gaybî bilgiler aktarıırken; arrâf şahsi tecrübe ve kabiliyetine istinaden olayları ve eşyayı incelemesi neticesinde gaybla ilgili görüşler ileri sürer.”⁶³ *Hâzî* veya *huzzâ* kelimesinin ise aslen Keldânîce olup “bakıcı, görücü” anlamına geldiğini ifade eden Corci Zeydân, Arapların astronomi bilgisinin yanı sıra bu astronomi bilgisiyle ilişkili kehânet olgusunu da Keldânîlerden aldığı düşüncesindedir.⁶⁴ Her hâlükârda kâhin, arrâf ve *hâzî* gibi zikredilen bu farklı kelimeler ve nüanslarından azade olarak bu işi icra eden kişilerin Câhiliye’de birbirine yakın faaliyetler gerçekleştirdiği ve gayb alanına yönelik bilgiler sunma amacı güttükleri dile getirilebilir.

Animizm’den etkilendikleri görülen Araplar, kâhinlerin cin ve şeytanlarla irtibatlı olduğunu ve bu bilgileri onlar vasıtasıyla aldıklarını düşünüyorlardı. Kâhinlerin irtibatlı olduğu insanüstü varlıklara da *tâbî*, *sâhib*, *mevlâ*, *velî*, *ra’î* ve *kâhin şeytanı* gibi isimler veriyorlardı.⁶⁵ Araplar karşılaştıkları her türlü sorunu bu niteliklere sahip olarak gördükleri kâhinlere arz ediyorlardı. Kâhinler ise zina, hırsızlık, adam öldürme gibi suçların aydınlatılmasında hâkimlik yapıyorlar, rüya tabir ediyorlar, kayıpların bulunması ve hekimliğin yanı sıra yapılacak savaşlarda, ortaya çıkan ihtilaflarda ve daha birçok konuda çözüm sunuyorlardı. Sonuç itibarıyla bu durum kâhinleri toplumun önderleri konumuna yükseltiyordu. Hatta hem kabilesinin kâhini hem de reisi olan kişiler de bulunuyordu.⁶⁶

Câhiliye’de kökleşen bu kültürel yapının izlerine ilk Müslümanların hayatlarında da rastlanılmaktaydı. Yukarıda da ifade edildiği üzere İslâm’ın gelişinin o toplumun geçmişten tevarüs ettiği bütün yanlış inanışları birdenbire kesip attığını söylemek mümkün görünmemektedir. İnen âyet-i kerîmelerde ve Allah Resûlü’nün birçok hadisinde bu konulara sıklıkla yer verilmesi ve ikazlarda bulunulması bu yargıyı doğrulamaktadır. Hem Kur’an hem de Hz. Peygamber bu tür inanışları hedef almakla birlikte ikazlarını çoğunlukla bu inanışların bireysel ve toplumsal olarak nüksettiği noktalarda yoğunlaştırmaktadır. Bu doğrultuda Allah Elçisi daha tebliğinin ilk yıllarında Mekke müşriklerinin kâhin ve kehânet olgusuyla peygamberliği özdeşleştirmeye çalışan ithamlarına maruz kalmış, Allah Teâlâ da bu iddialara şu âyet-i kerîmelerle karşılık vermiştir: “(Ey Rasûlüm!) O halde sen öğüt ver! Rabbinin nimeti sayesinde, sen ne bir kâhin ne de bir delisin. Yoksa onlar, ‘O bir şairdir. Onun felaketlere uğramasını bekliyoruz’ mu diyorlar? Onlara de ki: ‘Bekleyin! Ben de sizinle birlikte bekleyenlerdenim.’”⁶⁷ “Görebildiklerinize ve göremediklerinize yemin ederim ki o (Kur’an) hiç şüphesiz

⁶² Isfahânî (öl. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) ise bunun tersini ifade ederek, kâhinin ise geçmişte meydana gelen gizli olaylardan, arrâfın ise gelecekte haber verdiğini aktarır. Ona göre her ikisi de zannî haberler vermektir. Ebü’l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dârü’l-Marife, t.y.), “Kh”, 442-443.

⁶³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi’l-Arabi kable’l-İslâm* (Bağdat: Câmîatu Bağdâd, 1993), 6/772; Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 80.

⁶⁴ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2/563, 571.

⁶⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/757-758; Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 82-83.

⁶⁶ Bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/764; Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 82-83.

⁶⁷ et-Tûr 52/29-31.

çok şerefli bir elçinin sözüdür. O bir şâirin sözü değildir. Ne de az inaniyorsunuz! (Yine) o bir kâhinin sözü de değildir. Ne de az düşünyorsunuz! O âlemlerin Rabbi tarafından indirilmedi.”⁶⁸ Kur’an’ın ilk muhataplarının Allah Resûlü’ne yönelik iddialarını ifade eden bu âyetlerdeki kâhin kelimesi ve onun semantik çerçevesi içerisinde değerlendirilebilecek şâir (şiir, şu‘arâ) ve mecnûn kelimelerinin de benzer bir gaye ile Allah Resûlü’ne yönelik ithamlarda kullanıldığını görmekteyiz.⁶⁹ Bütün bu ithamların ve âyetlerde verilen cevapların tamamı Mekke döneminde olup bir açıdan müşriklerin peygamberliği ve vahyi tahkir etmeyi amaçladığı şeklinde anlaşılabilir da bir başka açıdan vahyi ve peygamberliği toplumsal olarak aşına oldukları kavramlarla tanımlayarak sıradanlaştırıp onun etkisini azaltma gayesini güttükleri şeklinde de yorumlanabilir.

Müşriklerle olan bu diyalog bir kenara, kâhin ve kehânetle ilişkilendirilebilecek oldukça fazla âyet vardır. Bu âyetlerin bir kısmı şöyle sıralanabilir: a) el-Hicr 15/18, eş-Şu‘arâ, 25/210-212, es-Saffât 37/7-10 ve el-Cin 72/8-9. âyetlerde söz konusu edilen *istirâk-ı sem‘* olgusu.⁷⁰ b) Cin ve şeytanların insanlara birtakım sözler fısıldaması ile ilgili el-En‘âm, 6/112-113, 121. âyetler. c) Gaybın bilgisinin sadece Allah’a ait olduğuna dair el-En‘âm 6/59, en-Neml 27/65, Lokmân 31/34, el-Cinn 72/26 vd. âyetler. d) “*Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. O halde kim tâğûtu inkâr edip Allah’a inanırsa, kopmak bilmeyen sapaşğlam bir kulpa yapışmıştır. Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*”⁷¹ âyetinde geçen *tâğût* kelimesiyle kastedilen Taberî’nin aktardığı yorumlardan birine göre kâhindir.⁷² Benzer bir yorum “*Kendilerine Kitap’tan bir nasip verilmiş olanları görmüyor musun? Onlar cibte ve tâğuta inanıyorlar. İnkâr edenler için de ‘Bunlar, iman edenlerden daha doğru yoldadır’ diyorlar.*”⁷³ âyetindeki *cibt* kelimesi için de yapılmıştır.⁷⁴ Gerek doğrudan gerek dolaylı olarak kehânetin reddedildiği bu âyetler gerekse Allah Resûlü’nün gayba muttali olmadığının altını çizen âyetler⁷⁵ kehânet olgusunun Müslüman toplumun muhayyilesinde yer tuttuğunu göstermektedir. Bu âyetlerin arasında hem Mekkî hem de Medenî âyetlerin olduğu düşünüldüğünde konunun geniş bir zaman diliminde gündemi işgal ettiği daha net bir şekilde belirginleşmektedir.

Diğer taraftan Hz. Peygamber’in hadislerinde de kâhinlik, arrâflık vb. kavramlara sıklıkla olumsuz atıfta bulunulmuş, bu rivayetlerde gaybı sadece Allah’ın bildiği, bu kişilerin gayptan haber alamayacağı, bu kişilere gidip onları tasdik edenlerin dini inkâr etmiş olacağı gibi muhtelif konular işlenmiştir.⁷⁶ Âyetlerin yanı sıra hadislerde de bu meseleye sıklıkla rast-

⁶⁸ el-Hâkka 69/38-43.

⁶⁹ el-Enbiyâ 21/5; Yâsîn 36/69; es-Saffât 37/36; el-Kalem 68/51; et-Tekvîr 81/22 vd.

⁷⁰ Bk. Ağbal, “Kur’an’da Burçlar”, 261-262.

⁷¹ el-Bakara 2/256.

⁷² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4/557-558; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/756; Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 79.

⁷³ en-Nisâ 4/51.

⁷⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 7/137-139; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 6/756; Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 79.

⁷⁵ el-En‘âm 6/50; el-A‘râf 7/188; Hûd 11/31; Yunus 10/20.

⁷⁶ Buhârî, “Tıb”, 46; “Edeb”, 117; Müslim, “Selâm”, 121, 122, 123, 124, 125; “Mesâcid”, 33; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/432 (No. 15663); 27/197 (No. 16638); 39/175, 180, 185-186 (No. 23762, 23763, 23769).

lanması vahyin indirildiği ortamda bu konunun ne kadar ön plana çıktığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Hâliyle böyle bir atmosferde gaybın bilinemeyeceğini yahut gaybın sadece Allah tarafından bilinebileceğini dile getirmek, sadece teorik bir tartışmanın sınırları içerisinde kalan bir ifade değil, ilk muhatapların kültürel, sosyal, kişisel, dinî vs. pratiklerinde karşılığını bulan bir hitaptır. Dahası o, bu pratikleri reddeden, yerine göre tashih eden ve doğru yöne sevk eden etkin bir söylemin tezahürüdür.

2.4. Çok Soru Sorma Eğilimi

Kur'an-ı Kerîm'in inzâl süreci devam ederken, ilk muhataplar tarafından bazı soruların ve sorunların gündeme getirildiği müşahede edilmektedir. Buna karşılık Allah Teâlâ soruların her soruya cevap vermese de birçok soruyu doğrudan kelâmında yanıtlıyordu. Soruların farklı amaçlara matuf olmasının bir gereği olarak Kur'an tarafından verilen cevaplardaki üslup da farklılaşıyordu. Ayrıca birtakım âyetlerde soruların soru zikredilerek akabinde cevap veriliyordu⁷⁷ bazı âyetlerde sorulara yer vermeksizin cevaplar verilmektedir. Nitekim bahse konu olan Lokmân 31/34. âyet, nüzûl sebebinden anlaşıldığı üzere soruların bir soruya binaen inmiş fakat soru Kur'an'da yer almamış, âyette sadece soruların sorulara cevap verilmiştir.⁷⁸

Kur'an'ın indiği süreç ve ilk muhataplarının geneli dikkate alındığında Hz. Peygamber'e farklı amaçlarla sorular sorulduğu görülür. Bu sorulardan bir kısmı Hz. Peygamber'i denemek, bir kısmı onun bir açığını ortaya çıkarmak yahut onu zor duruma düşürmek maksadıyla olduğu gibi bir kısmı da doğrudan öğrenmek ve öğrendiğini hayatına aktarmak için sorulmaktaydı. Buna karşın Kur'an ve Kur'an'a tabi olarak Allah Resûlü kimi zaman sorulara cevap veriyor, kimi zaman susuyor, kimi zaman da soruların sorularına üslûb-i hakîm ile karşılığını buluyordu.⁷⁹ Ancak bütün bunların ötesinde Kur'an ve sünnetin bir bütün olarak soru sorma olgusuna yaklaşımı üzerinde bazı mütalaalar önem arz etmektedir. Şurası muhakkak ki bir hakikatin ortaya çıkarılması adına soruların sorular her zaman için değerlidir. Ne var ki soruların ortaya çıkarılmaya çalışılan hakikatin, soruların muhatap olanın temel amacına tetabuku, soruların bu hakikatin zuhuruna dair hazır bulunmuşluğu da bir o kadar değerlidir. Bu durum yine nüzûl ortamındaki bir olayla şöyle örneklendirilebilir: Sahâbe günlük tecrübelerinden hareketle her gece Ay'ın parlak ve karanlık yüzündeki değişimi gözlemleyebiliyorlardı. Fakat bu farklılaşmanın neden kaynaklandığına yönelik bir bilgileri yoktu. Bunu öğrenmek amacıyla da Allah Resûlü'ne gelerek meseleyi sordular. Rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla bu soruların herhangi bir deneme gayesi veya art niyet bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu örnekte soruların soruların bir meseledeki gerçeği gün yüzüne çıkarma isteği ön plandadır. Öte yandan sorulara

⁷⁷ Kur'an'da "Sana soruyorlar ki..." şeklinde başlayan âyet-i kerîmeler, yukarıda dile getirilen hususa örnek teşkil etmektedir. el-Bakara 2/189, 215, 217, 219, 220, 222; el-Mâ'ide 5/4; el-A'râf 7/187; el-Enfâl 8/1; el-İsrâ 17/85; el-Kehf 18/83; Tâhâ 20/105; en-Nâziât 79/42.

⁷⁸ Detaylı bilgiye ulaşmak için Kur'an ve soru sorma olgusunu ele alan şu akademik çalışmaya müracaat edilebilir. Alican Dağdeviren, *Kur'ân-ı Kerîm'de Sorular ve Cevaplar* (Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002).

⁷⁹ Üslûb-i hakîm ile ilgili detaylı bilgi için bk. Davut Ağbal, "Üslûb-i Hakîm ve Kur'ân Belâğatındaki Yeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (12 Ağustos 2020), 1015-1040.

tam da muhatabın istediği şekilde cevap vermek hem soruya muhatap olanın gayesiyle örtüşmemektedir hem de soru soran kişi kendisine sunulacak bilgiyi anlamlandırabilecek ilmî yapıya sahip değildir. Netice itibariyle de Kur'an bu soruya onların istediği bilimsel içerikli cevabı vermek yerine, Ay'ın her gece şeklinin değişmesinin onların güncel pratiklerindeki faydasına değinmektedir.⁸⁰ Diğer bir ifadeyle bir sorunun Kur'an veya sünnette karşılığının bulunması için o sorunun sadece doğru veya öğrenme arzusunun içerdiği yüksek bir amaca sahip olması yeterli değildir. Bunun için farklı hususların göz önünde bulundurulması da gerekmektedir.

Vahyin başlangıcından itibaren Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in insanların gönül dünyalarını fethettiği ve onların hayatlarının merkezinde bir konum elde ettikleri bilinen bir gerçektir. Hâliyle bu durum, karşılaştıkları her türlü anlaşmazlıktan, kafalarına takılan her çeşit soruya kadar birçok meselenin Allah Resûlü'ne aksettirilmesini beraberinde getirmiştir. Özellikle iman edenlerden gelen sorularda amaçsal bir problemin olmadığı dolayısıyla da soruların onların güncel ihtiyaçlarından neşet ettiği kabul edilebilir. Ne var ki ya Kur'an'da cevap verilsin ya da Hz. Peygamber doğrudan cevap versin diye getirilecek soruların zamanla ciddi bir sorun haline geleceği muhakkaktır. Zira o dönem itibariyle sınırsız bir soru sorma alanının açılması iman edenlerin günbegün artması ile orantılı bir şekilde soruların ard arkasının kesilmemesine sebebiyet verecektir. Bu ise Kur'an'ın vermek istediği temel mesajın, gündelik ihtiyaçların ve belki de kişisel merakların arasında kaybolup gitmesi tehlikesini gün yüzüne çıkaracaktır. Ayrıca tıpkı İsrailoğullarının kendilerinden kesilmesi istenen buzağı emrine karşılık yaptıkları gibi⁸¹ sorulan bazı soruların daha fazla mükellefiyet ve zorluğa sebep olması vb. sebepler de burada hatırdta tutulabilir. Dolayısıyla Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında soruları sınırlandırmaya yönelik iradenin bir açıklaması da bu bahsedilen hususlar olabilir.⁸²

⁸⁰ Bk. Ağbal, "Üslûb-i Hakîm ve Kur'ân Belâğatındaki Yeri", 1030-1032.

⁸¹ el-Bakara 2/67-71.

⁸² Allah Teâlâ konuyla ilgili şöyle buyurmaktadır: "*Ey iman edenler! Size açıklandığı takdirde sizi üzecek olan şeylere dair soru sormayın. Eğer Kur'an indirilirken bunlara dair soru sorarsanız size açıklanır. (Hâlbuki) Allah onları bağışlamıştır. Allah çok bağışlayandır, halimdir. Sizden önceki bir millet bu tür şeyleri sordu da sonra o yüzden kâfir oldu.*" el-Mâide 5/101 102; Allah Resûlü'nün çokça soru sormayı yasaklayan hadislerinin birkaçı şöyledir: "Şüphesiz Müslümanların en büyük günahkârı, haram edilmemiş bir şeyin hükmünü sorarak, sadece bu sorusu sebebiyle o şeyin haram kılınmasına sebep olan kişidir." Buhârî, "İ'tisam", 3 (No. 7289). "Ebû Mûsa el-Eş'arî şöyle demiştir: Bir keresinde Allah Resûlü'ne hoşlanmadığı bazı şeyler soruldu. Sahabîler bu gibi soruları çoğalttıklarında Allah Elçisi öfkelenmiş ve: 'Bana istediğinizi sorun!' dedi. Bunun üzerine bir adam ayağa kalkarak: 'Ya Resûlallah! Benim babam kimdir?' dedi. Allah Resûlü ona: 'Senin baban Huzâfe'dir' buyurdu. Bundan sonra başka biri ayağa kalktı ve: 'Ya Resûlallah! Benim babam kimdir?' dedi. Allah Resûlü ona da: 'Senin baban Şeybe'nin azadlısı Sâlim'dir' dedi. Ömer b. el-Hattâb, Resûlullah'ın yüzündeki öfke izini görünce: 'Ya Resûlallah! Biz Aziz ve Celil olan Allah'a tövbe ediyoruz' dedi." Buhârî, "İ'tisam", 3 (No.7291). Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "İnsanlar birbirlerine birtakım sorular sormaktan asla vazgeçmeyeceklerdir. Hatta 'Her şeyi yaratan Allah'tır. Fakat Allah'ı kim yaratmıştır?' (dahi) diyeceklerdir." Buhârî, "İ'tisam", 3 (No. 7296). Konuyla ilgili başkaca hadisler için ilgili kaynaktaki babta yer alan diğer hadislere ve bu konuda kaleme alınmış şu makaleye bakılabilir. Şuayip Seven, "Hz. Peygamber'e Soru Sorma Yasağı - Tarihi Gerçekliği, Mahiyeti ve Hikmeti", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, (15 Haziran 2020), 565-586.

Yukarıda da ifade edildiği üzere insanların inceleme, araştırma ve duyum yoluyla elde edebileceği bilgi alanının dışında olan ve onların merakını sürekli celbeden konularla ilgili soru sorulmasının önüne geçmek için Lokman sûresi 34. âyette zikredilen hususların sadece Allah tarafından bilinebileceği şeklinde cevap verilmiş olabilir. Bu cevap sadece Lokmân sûresi'ndeki âyetle sınırlı kalmamış, ilgili konuların bir veya birkaçı gündeme geldikçe zaman zaman bu uyarılar başka âyetlerde de tekrar etmiştir. Kaldı ki bu durum insanlar için gayb olan birçok konu olmasına rağmen neden âyette sadece bu beş konunun zikredildiğini de açıklar mahiyettedir. Çünkü bu konular ilk muhataplar nezdinde sürekli gündemde olan ve dahası üzerinde yanlış bir bilgi yumağının bulunduğu konulardır. Dolayısıyla Lokmân sûresi 34. âyet özelinde şu varsayıma ulaşılabilir: Âyette bu konularla ilgili sorulan sorulara, soran kişilerin istediği cevapları vermek yerine sık sık sorulan bu soruların önünü alma amacının bulunduğu görülmektedir. Netice itibariyle İlâhî hitapta bu tarz bir söylem biçiminin tercih edilmesinin; a) Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in vermek istediği temel mesajların belirginleşmesini sağlamak, b) Önceden tevarüs edilen birtakım batıl inançlara maruz kalan toplumun, kendilerini ilgilendirmeyen ve bilgi sahalarını aşan alanlardaki faydasız meraklar yerine akl-ı selim ile hareket etmesini teşvik etmek gibi önemli sonuçları olacaktır.

Sonuç

Kur'an'ın ilk muhatapları demografik, kültürel, entelektüel ve daha birçok açıdan heterojen bir yapıya sahipti. Bu ilk muhataplar müşrikler, Yahudiler, Hıristiyanlar, hanifler, münafiklar ve iman edenler şeklinde gruplara ayrılrsa da tarihsel verilerden anlaşıldığı kadarıyla her bir grup kendi içerisinde bütün açılardan aynı olan bireylerden oluşmamaktadır. Dolayısıyla toplumsal olarak gelişen benzer davranış şekilleri bulunmakla birlikte özel birtakım ilgiler, ihtiyaçlar da bu sosyolojide yer tutmaktaydı. İşte Kur'an bütün bu çeşitliliği dikkate alan, ona hitap eden ve onu dönüştürmeyi amaçlayan ilâhî bir kitaptır. Diğer taraftan ilk muhataplar arasından iman edenler kendi hayatları için yeni bir başlangıç noktası belirliyor olsa da önceki yaşamlarının izlerini de üzerlerinde taşıyorlardı. Gerçi Kur'an Câhiliye'deki bütün uygulamaları iptal etmemiş, yanlışların tebdil ve tashihi cihetine gitmiş, Câhiliye'de bulunan birçok uygulamaya ise dokunmamıştır. Kur'an ve sünnet Câhiliye'den beri süregelen yaşam şekline alternatif bir hayat ortaya koyarken insanlardan bu köklü ve zor değişimi birden istememiş, bu değişikliği büyük oranda hayatın akışı içerisinde peyderpey tashih etmiştir.

Lokmân sûresi 34. âyet özelinde zikredilen konuları tam olarak böyle bir süreç içerisinde anlamladırarak olursak şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Câhiliye insanı kendi yaşamını ilgilendiren tabiat olaylarını, gök cisimlerinin Dünya üzerindeki etkisine bağlayarak hayatlarının bütün alanlarını hurafelerle ve batıl inanışlarla doldurmuşlardır. Çöl ikliminde yaşayan bu insanlar, doğal olarak uçsuz bucaksız çölün karşısında engin bir gökyüzü manzarasıyla karşılaşıyorlar hem gök cisimlerini hem onların kendi hayatlarına etkisini merak ediyor, hem de bu olgular arasında düşünsel olarak kurdukları ilişkiler ağı içerisinde arzu ettikleri ve kaçmaya çalıştıkları olayları anlamaya çalışıyorlardı. Bu yüzden kaçınılması mümkün olmayan bir "son"un ne vakit geleceği, çöl ikliminde değeri çok daha öne çıkan yağmurun ne zaman ve hangi yıldızın nevinde yağacağı, kabile yaşamı içerisinde büyük bir önemi haiz olan

evlat sayısını hatta doğacak evladının erkek olup olmayacağını, bir taraftan göçebe bir taraftan tüccar ve çiftçi olan ve örf-âdetlerinin sunduğundan daha fazla güven ve emniyete sahip olmadıklarından yarın onları bekleyen sürprizlerin neler olduğu ve daha birçok konu hakkında bilgi edinmek istiyorlardı. Araplar bu bilgiyi edinmek için de bilgi ve tecrübe sahibi olduğuna inandıkları insanlara müracaat ediyorlardı. Hz. Peygamber'in gelişi ve Kur'an'ın indirilişiyle birlikte yukarıda zikredilen ve zikredilmeyen konular artık o toplumun müslüman olmuş bireyleri tarafından Allah Resûlü'ne aktarılıyor ve ondan bu bilgiler alınmak isteniyordu. Allah Elçisi'ne yönlendirilen sorular arasında her ne kadar insanların farklılaşan şahsi ilgi ve meraklarına yönelik sorular bulunsa da belirli bir tarih ve coğrafyada yaşayan insanların oluşturduğu toplumsal ilgi bu soruların belli başlı konular etrafında kümelenmesini sağlıyordu. Bundan dolayı hem Lokmân 34. âyette hem de başka âyetlerde toplumsal yapıda çoğunlukla gündeme getirilen bu sorulara cevaplar verilmekteydi. Ne var ki Kur'an'ın verdiği bu cevaplar onun temel amacına uygun ve kimi zaman da bir cevap olmaktan öte, insanları farklı bir alana yönlendirme şeklinde vuku buluyordu. Sonuç itibarıyla bu âyetlerde insanların neyi bilip neyi bilemeyeceğinden söz ediliyor gibi görünse de aslında insanlardan, önceki yaşamlarının batıl inanç dolu unsurlarından arınmaları ve kendilerine gerçek anlamda faydalı olan eylemlere yönelmeleri istenmektedir. Nitekim ilk muhataplara bu ana fikir değil de merak ettikleri tikel konulara dair doğrudan cevaplar verilseydi yeni kurulan toplumsal yapının akl-ı selimi, iradeyi ve gerçek hedefi kaybetmesine sebebiyet vererek Câhiliye'deki genel durumun devam etmesine fırsat verilmiş olacaktı. Dolayısıyla Lokmân sûresi 34. âyeti gaybî konuların sıralandığı bir âyet olarak algılamak yerine yukarıda takdim edilen çerçevede anlamak daha bütüncül bir mana vermektedir.

Öte yandan Lokmân sûresi 34. âyeti sözü edilen tarihî atmosfer içerisinde takdim edilen bakış açısıyla anlamak, âyette ifade edilen konuların tamamen yahut kısmen gayb olma durumunu değiştirmemektir. Haddizatında bu çalışmada böyle bir öneride de bulunulmamaktadır. Bilakis Kur'an'ın anlaşılmasında sürekli atıfta bulunulan haricî bağlam olgusunun ilgili âyetin anlaşılmasına katkı sağlayacak düzeyde tespiti, daha doğru bir ifadeyle tasviri, ortaya konulmaktadır. Nitekim Kur'an'ın ilk muhataplarının anlam dünyasına hitap ettiği, kuşbakışı bir tanımlamayla ve teorik olarak bilinmekle birlikte, yapılan yorumlarda âyetlerin olgusal düzlemdeki karşılıkları genellikle ihmal edilebilmektedir. Bu makaleyle Lokmân sûresi 34. âyetin nüzûl oramındaki izdüşümü imkân ölçüsünde belirlenerek âyetin gâî okuması gerçekleştirilmiştir. Böylece âyetin, giriş bölümünde ifade edilen kelâmî problemlerin basılabildiği yorumlar arasından nasıl çıkarılabileceğine dair bir anlama pratiği sunulmuştur. Doğrusunu en iyi Allah bilir.

Kaynakça

- Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî. *et-Tefsîr*. thk. Mahmûd Muhammed Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1999.
- Ağbal, Davut. "Kur'an'da Burçlar: Mahiyeti ve İnsana Etkisi Bağlamında". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (24 Ocak 2013), 249-276.
- Ağbal, Davut. "Üslûb-i Hakîm ve Kur'an Belâgatındaki Yeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 1015-1040. <https://doi.org/10.33415/daad.743190>
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-'Arnavut. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001.
- Albayrak, Halis. *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*. ed. A. Ali Ural. İstanbul: Şule Yayınları, 1993.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdullah. *Rûhu'l-Me'ânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Apak, Âdem. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu (Sosyal, Kültürel ve İktisadî Hayat)*. İstanbul: Kuramer, 3. Basım, 2020.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1990.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. 22 Cilt. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buharî*. 1 Cilt. Riyad: Beytu'l-Efkari'd-Devliyye, 1998.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Dersaadet: Matbaatu Osmâniyye, 1330.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî târihi'l-Arabi kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdat: Câmîatu Bağdâd, 2. Basım, 1993.
- Çağatay, Neşet. *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Basım, 1982.
- Çalışkan, Muhammed Selman. "Kur'an Işığında Nüzul Dönemi Mekke Müşriklerinin Ahiret-Ceza İnancı ve Hayra Engel Olmaları Arasındaki İlişki". *Cahiliye Araplarının Ahiret İnancı*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. 125-158. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Çelebi, İlyas. "Mugayyebât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/374-375. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Çelebi, Muharrem. "Envâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Dağdeviren, Alican. *Kur'an-ı Kerim'de Sorular ve Cevaplar*. Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.
- Dinç, Ömer. "Osmanlı Tefsir Geleneği Çerçevesinde İbn Kemal Paşa'nın Gayb Ayetleri Hak-

- kın-daki Yorumları -Risâle fî Tahkîki'l-Gayb Özelinde Bir İnceleme-". *Tefsir Araştırmaları Dergisi*. <https://doi.org/10.31121/tader.863624>
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdî. *Sünenu Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed 'Avvâme. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2. Basım, 2004.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelûsî. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1993.
- Ebussuûd Efendi. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. Abdulkadir Ahmed Atâ. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Riyâd el-Hadîse, ts.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Abdulhamîd Hendâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Gezer, Süleyman. "Lokman Sûresinin 34. Âyeti Çerçevesinde Tefsirde Bir Mahiyet Sorgulaması". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015), 5-21.
- Gülverdi, Selim. "Lokman Suresi 34. Ayetin Kelami Açıdan Yorumu". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2018), 22-58.
- Gündüz, Şinasi. "Ölümden Sonra Diriliş ve Hesap İncancına Muhalefetin Temelleri". *Cahiliye Araplarının Ahiret İncancı*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. 183-200. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Hâzin, Alâüddîn 'Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. 6 Cilt. 1995: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Hillî, Abdurrahman. "el-Gayb ve mefâtihihi: Mefhûmu'l-gayb fi'l-Kur'ân ve suâlu't-tenebbu'i'l-cînî". *Journal of Islamic Ethics* 6 (2022), 1-20.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-kitâb*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvid. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân. *el-Muharrarü'l-vecîz*. thk. Abdüsselâm Abduşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Seyyid Muhammed Mevlây. 3 Cilt. Havalli - Kuveyt: Dârü'd-Dıyâ', 2009.
- İbn Ebî Dünya. *Zemmü'l-melâhî*. thk. Amr Abdulmun'im Selîm. Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1996.
- İbn Ebî Şeybe. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde: Dârü'l-Kible, 1. Basım, 2006.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tîbe, 2. Basım, 1999.
- İzzet Hasan. "el-Mukaddime". *el-Ezmine ve'l-envâ'*. 7-36. Fas: Vizâretü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2006.
- Karacabey, Salih. "Hadisler Çerçevesinde Mugayyebât-ı Hamse Meselesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (1994), 83-102.

- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Kirmânî, Ebü'l-Kasım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza. *Lübâbü't-tefâsîr*. İstanbul: Süleymaniye, Fatih, 417.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Turkî. 24 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1. Basım, 2006.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kasım Abdulkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifu'l-işârât*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1971.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. çev. Bekir Karlığa vd. 16 Cilt. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. thk. Bekir Topaloğlu vd. 18 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Mîzân, 2007.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Mervezî, Nu'aym b. Hammâd. *Kitâbü'l-fiten*. thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetu't-Tevhîd, 1. Basım, 1991.
- Mevdûdi, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayani vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîrû Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 1. Basım, 2002.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *Sahihu Müslim*. Riyad: Dâru Tîbe, 1. Basım, 2006.
- Nablûsî, Muhammed Râtib. *Tefsîrû'n-Nablûsî*. 14 Cilt. Amman: Müessesetu'l-Garsân, 1. Basım, 2017.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân b. Şu'ayb b. Ali. *Sünenü'n-Nesâî*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1994.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Budeyvî. 3 Cilt. Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1998.
- Özgen, Emine. *Gayb Penceresinden Mugayyebât-ı Hamse'ye Yaklaşım*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Polat, Fethi Ahmet. "Kuran Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugayyebatı Hams (Beş Bilinmeyen)". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 1/2 (2004), 17-54.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dârü'l-Marife, t.y.
- Râzî, Ebû Abdullâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1981.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Ebû Muhammed 'Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1. Basım, 2002.

- Seven, Şuayip. “Hz. Peygamber’e Soru Sorma Yasağı - Tarihi Gerçekliği, Mahiyeti ve Hikmeti”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 565-586. <https://doi.org/10.18505/cuid.704049>
- es-Sevrî, Süfyân. *Tefsîrû Süfyân es-Sevrî*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı”. *Cahiliye Araplarının Ahiret İnancı*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. 9-49. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Süyûtî, Celeleddîn Abdurrahmân. *ed-Dürri’l-mensûr*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 17 Cilt. Kâhire: Merkezü Hicr el-Buhûs ve’d-Dirasâtî’l-‘Arabiyye ve’l-İslâmiyye, 1. Basım, 2003.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethü’l-kadîr el-câmi’ beyne fenneyi’r-rivâyeti ve’d-dirâyeti min ‘ilmi’t-tefsîr*. thk. Abdurrahman Umeyra. 5 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Vefâ, 1994.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 1. Basım, 2001.
- Tâhir b. Âşûr. *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru’t-Tunûsiyye li’n-Neşr, 1984.
- Tayâlisî, Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 1. Basım, 1999.
- Tehânevî, Muhammed ‘Ali. *Keşşâfu istilâhâtî’l-fünûn ve’l-‘ulûm*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1. Basım, 1996.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Yahyâ b. Sellâm. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Basım, 2004.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Kitabevi, ts.
- Zebîdî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. çev. Ahmed Naim - Kamil Miras. 13 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 1975.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me’âni’l-Kur’ân ve İ’râbuh*. thk. Abducelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Alemu’l-Kütüb, 1. Basım, 1988.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmidî’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vucûhi’t-te’vîl*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd, ‘Ali Muhammed Mu’avvid. 6 Cilt. Riyad: Mektebetu ‘Ubeykân, 1. Basım, 1998.
- Zeydân, Corci. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdî Gök. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2012.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Davut AĞBAL

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.

ıkar atışması / Competing Interests

Yazarlar, ıkar atışması olmadığını beyan ederler. / The authors declare that they have no competing interests.